

МАҲМУД АСЪАД ЖЎШОН

ЎҚУВ ВА ЁЗУВ
МАЛАКАСИ

“NOSHIRLIK YOG‘DUSI” НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ- 2010

Ушбу рисолада тил, имло, жумла тузиш, илмий ва оммабоп хабарлар тўплаш, хотирани чархлаш, нутқ маданияти, мутолаа санъати ва бошқа мавзулар ҳақида мулоҳазалар билдирилган.

Рисола ўрта мактаб, лицей ва коллеж ўқувчиларига ҳамда кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Таржимон:

Сайфиддин Сайфуллоҳ,
филология фанлари номзоди

Нашрга тайёрловчи:
Сайфуллаев Муҳаммад Содиқ

Масъул муҳаррирлар:
Неъмат Маҳкамов,
филология фанлари номзоди
Алишер Назар,
журналист

Тақризчи:
Эргаш Умаров,
филология фанлари доктори

*Мани мактаб аро булду муродим,
Хатимдек чиқса имлою саводим.*

(Зокиржон Фурқат)

ЎҚУВ ВА ЁЗУВ МАДАНИЯТИ

Туркий тиллар, жумладан, ўзбек тилининг қадрини ошириш ва бой имкониятларидан фойдаланишга бўлган даъватлар қадим даврлардан бошланган. Бу хайрли ишга бош-қош бўлган ҳазрат Алишер Навоий «Муҳокама-тул-луғатайн» ва бошқа асарларида турк (ўзбек) тилининг кенг имкониятларини амалда кўрсатиб, исботлаб берган.

Тил, услуб ва маданиятга оид мазкур рисола тилнинг лисоний тизими, нутқий имкониятлари, маданиятнинг таянч омиллари, улардан унумли фойдаланиш ва авайлаб-асраш йўлларини кўрсатувчи манбалардан биридир. Ундан, ёзув, ўқув ва нутқ маданияти одобу қоидалари, журналистика соҳасига оид баъзи муҳим маълумотлар ўрин олган. Чунончи, ақлий меҳнат қилиш методи, хотирани кучайтириш, муҳокама қобилияти, диққат-эътиборни ошириш, тинглаш, маълумотларни қайд этиш техникаси, ўқиш санъати, ёзув, имло ва жумла тузиш ва ифода санъати (нутқ маданияти), суҳбат ва сўзлашувлар, ёзиш-малар (мактуб, табрикнома ва ҳоказо) мақола ёзиш каби

Бугунги кунда ёшларни баркамол авлод қилиб тарбиялаш долзарб вазифалардан биридир. Зеро, ўз соҳасининг билимдони, ҳалол ва диёнатли ёшлар туфайли жамиятимиз ва юртимиз гуллаб-яшнайти ва ривож топади.

Шу маънода китобда миллий тараққиётнинг омиллари ва ёш талабаларнинг таълим-тарбияси ҳақида жўяли маслаҳатлар берилгани ҳам айни муддао бўлган.

Муаллиф ўқувчиларнинг вазифаси «ўқишда муваффақиятларга эришиш ва дарсларни мунтазам тузатиб бориб, ўзини лаёқатли ва малакали мутахассис сифатида етиштириш» лозимлигини алоҳида таъкидлайди. Шунинг баробарида илми ва етук мутахассис бўлишнинг «ватан олдидаги бурч» эканини уқтириб ўтади.

Маълум маънода маданий-маънавий дунёқарашимизни бойитишга хизмат қиладиган ушбу рисола мутахассислар, лицей ва коллеж талабалари, умуман кенг китобхонлар оммасига манзур бўлади, деган умиддамиз.

Сайфиддин Сайфуллоҳ,
филология фанлари номзоди

КИРИШ

Ушбу китоб, гўзал ва бой тилимиз ҳамда улкан маданиятимизни теран ўрганиш ва энг асосийси ана шу йўлда ўқувчиларимизга яқиндан кўмаклашиш мақсадида тартиб берилди. Зеро, киши ўз тили ва маданиятини чуқур ҳис этмасдан туриб маънавий камолотга эришолмайди.

Дарҳақиқат, ушбу хайрли мақсад ила тайёрланган рисоламизнинг мавзулари асосан қуйидагилардан иборат:

- Мутолаа ва тадқиқот усуллари;
- Тилнинг ўзига хос қурилиши;
- Ўзаро ёзишмалар, турлари ва услуби;
- Имло, тиниш белгилари, ёзиш тартиби ва сўзни тўғри қўллашдаги нозикликлар;
- Нутқ, унинг турлари ва техникаси;
- Ургу, талаффуз, услуб;
- Цивилизациянинг моҳияти ва унсурлари, маданият ва цивилизация орасидаги фарқ, цивилизациянинг манбалари ва таянчлари;
- Маданиятимизни асраш, ривожлантириш, таниш ва танитиш;
- Маданиятимизнинг бошқа маданиятлар билан муқојасаси, маданият ҳукмронлиги ва миллий маданиятни ҳимоя қилиш.

Мавзунинг аҳамияти

Дунёнинг энг буюк ва илдизи чуқур миллатларидан биримиз. Тарихнинг энг қадимги даврларига бориб тақаладиган, шарафли бир ўтмишимиз бор. Аслида, бир-бирининг давоми бўлган турли империялар (салтанатлар) барпо қилган, кенг қитъалар ва ўлкаларга ҳоким бўлган халқмиз. Ана шу даврларда кўркем маданиятлар вужудга келди, тенгсиз моддий ва маънавий бойликларнинг соҳиби бўлдик.

Тарихдаги зафарларимиз ёки мағлубиятларимиз сабабларини диққат билан ўргансак, амин бўламизки, қўлни-қўлга бериб бирлашган чоғларимизда катта муваффақиятларга эришганмиз. Ўзаро ихтилофда бўлган чоғимизда эса нақадар заиф ҳолга тушиб, душман қаршисида мағлубиятнинг, ҳатто асирликнинг изтиробини тотганмиз. Шундай экан, бирлик ва баробарликни таъминлаш учун турли тadbирлар қўллаш, ўзаро нифоқ ва душманлик тугдирувчи ҳар хил ҳатти-ҳаракатлардан қочишимиз лозим.

Бирлик ва баробарликни таъминловчи асосий унсурлардан бири эса маданиятдир. Ана шу маданият билан йўғрилган, муштарак ишонч, тарих шуури, санъат, завқ ва идеалларга эга инсонлар, уюшган кучли жамиятни ташкил этади. Ғанимлар ҳам бирор ўлкани қўлга киритишни истасалар, у ерда ўзгача

манфаат, ишонч ва идеалларга бўйсунувчи янги гуруҳлар ташкил этишга уринишади; уларни қўллаб-қувватлашади ва бир-бирига гиж-гижлашади. Шу тарзда бу жамият ичига нифоқ олиб киришга интилишади.

Демак эндиликда, ҳар бир инсон, моддий ва техник билим билан бирга ёнида маданиятнинг, яъни шакл ёнида ўзлик ва руҳнинг, модда ёнида маънонинг қийматини кўриши зарурдир. Бу гўзал ва юксак бир зийраклик ва ҳақиқий зиёлиликнинг нишонасидир.

Бугунги кунда ўз маданияти ва маънавиятининг аҳамиятини етарлича ҳис қилмаган, миллий-маънавий бойликларини яхши сақлай олмаган ҳар қандай миллат ижтимоий-маънавий тангликлар ичида қолиб кетади. Зеро, миллий ва маънавий қадриятлар моддий ривожланишнинг ҳам тамал тошидир. Барча ривожланган мамлакатлар тараққиётнинг чўққисига ўз маданияти ва маънавий қадриятларига, фан ва технологияга аҳамият бергани туфайли эришганлар.

Миллий маданиятнинг энг муҳим унсурларидан бири эса тилдир. Бир тилда сўзлашувчи, ягона адабий меросга эга инсонлар ўзларини бир ва тенг ҳис этадилар.

Тарихда бошқа миллатлар орасига қоришиб кетиб, уларнинг тилларида гаплашган, миллий ўзлик-

ларини йўқотган халқлар жуда кўп. Шунинг учун ҳам душманлар бирор миллатни парокандаликка туширмақчи бўлсалар аввало унинг миллий тилини горат этишга киришган. Шу сабабли, тилимизни яхши ўрганишимиз, тўғри қўллашимиз, ҳимоя қилишимиз, парокандаликдан, тарқоқликдан асрашимиз керак.

Баъзида олий маълумотли, ўзларини зиёли ҳисоблайдиган кишиларнинг ҳам ёзув, имло, тил ва баён услубларида нуқсонлар кўрамиз. Демак, ўқувчиларимиз ўрта ва олий таълим асносида касб тармоғи қанақа бўлишидан қатъий назар, тилимиз ва адабиётимиз билан алоқани узмасликлари ва бу борада муайян таълим олишлари зарур. Мисол учун, менежмент муҳандисларини олинг, уларнинг касбий фаолиятларида умумий маданиятнинг, оғзаки ёки ёзма мулоқотнинг ўрни ва аҳамияти жуда катта. Чунки улар расмий ёки хусусий муассасаларда, фабрикаларда, корхоналарда халқ билан, ишчи ва хизматчилар билан доимий алоқа ва ҳамкорлик қиладилар. Бу ҳол ёзув техникаси, мурожаат қилиш, муомала, инсоний муносабатларнинг қоидалари, инсонлар руҳиятини билиш, билимли, тажрибали ва севимли бўлишга эришиш заруратини келтириб чиқаради.

Бундан ташқари, касбий тажрибалар ёки бошқа мавзулардаги шахсий фикр ва қарашлар, изланиш-

ларни бошқаларга англата билиш учун, ҳар бир зиёли, матн ёзиш, мутолаа ва маъруза қилиш мажбуриятида қолиши мумкин. Бу ҳам яна тилни яхши билишни, кенг маданиятни, режали ёзиш санъатини, мулоқотда бўлиш нозикликларини билишни талаб қилади.

Ўз тилини яхши билиш, чет тилини ўрганиш пайтида ҳам катта фойда беради. Зеро, ўз тилини яхши билмасдан, бошқа бир тилни ўзлаштириб бўлмайди ёки ўрганиш асносида катта қийинчиликларга дуч келинади. Чет тилининг олий таълим ва касбий фаолиятдаги аҳамияти эса ҳаммага маълумдир.

Кўриниб турибдики, масалага қайси жиҳатдан қаралмасин ўз тилимиз ва маданиятимизни яхши ўрганишнинг аҳамияти ва зарурати келиб чиқмоқда. Шундай экан, ушбу рисоламиздаги мулоҳазаларимиз ёшларга касбий, маънавий ва маданий соҳаларда муҳим тавсиялар беради ҳамда уларнинг ҳар томонлама шаклланишларида ўз ҳиссасини қўшади, деган умиддамиз. Муҳтарам ўқувчиларимизда юқорида санаб ўтилган мавзуларга нисбатан озгина қизиқиш ва севги уйғота олсак, ўзимизни мақсадга етган деб ҳисоблаймиз.

Баъзи асос фаолиятлар ва зарурий билимлар

Мақсадимизни «юксак ва соғлом маданиятли, тажрибали, тарбияли, жамиятимизга фойдали, гўзал ёзадиган ва гўзал суҳбатлашадиган кишилар бўлиш» деб шарҳлашимиз мумкин. Бунга эришишнинг эса бир қанча шартлари бор. Ана шу шартларга, билим ва қондаларга тўлиқ риоя қилсак ижобий натижага эришишимиз мумкин.

Аввало, унулми ва мунтазам ишлашга ўрганишимиз керак. Хотирамизни яхши ишлатишимиз, муҳокама қобилиятимизни ривожлантиришимиз, диққатли бўлишимиз, кўп ўқишимиз, эътибор билан тинглашимиз, чиройли ёзишимиз, оғзаки ва ёзма нутқимизни тартибга келтиришимиз зарур. Шу сабабли, олдин бу асос фаолиятлар устида тўхталишни ва санаб ўтилган мавзулар бўйича зарур билимларни беришни лозим топдик.

Ҳар бир инсон жамиятдаги вазифасини аъло даражада бажаришга ҳаракат қилиши керак. Миллий тараққиётнинг ягона тўғри йўли шудир. Бунда ўқувчиларнинг вазифаси, ўқишда муваффақиятларга эришиш ва дарсларни мунтазам кузатиб бориб, ўзини лаёқатли ва малакали мутахассис сифатида етиштиришдир. Бу шахсий масала бўлгани каби, ватан ол-

дидаги бурч ҳамдир. Аммо аксарият ўқувчилар иш тартибига ўрганган ва уни руҳан ўзлаштирган эмаслар. Ўқувчиларнинг меҳнат фаолиятида ҳам бир қанча нуқсонлар мавжуд.

Муваффақиятга эришиш ва ҳаракат қилиш йўлидаги асосий душман танбалликдир. Унинг манбаи, албатта, бошқа биров эмас, шахсан ўзимиз, ўз нафсимиздир. Танбаллик инсон қаршисига чиқиб, мардларча курашувчи душман эмас, балки қадим эртақлардаги мавжудотлар каби, турли қиёфага кириб, минг бир ҳийла ишлатиб, маккорона ҳаракат қилувчи борлиқдир. Таҳликанинг катталиги ҳам шунда.

Агар танбаллик жисмоний заифликдан бўлса, унинг давосини ҳақимлар биладилар. Агар у руҳий бўшанглик, эринчоқлик, енгилтақлик ва ҳавойиликдан бўлса, бунга жиддий қараш керак.

Муваффақият ва интилишнинг бошқа бир душмани эса ёмон ўртоқлардир. Бу тўсиқ ҳам айёр ва ниқоблангандир. У ўзини дўст дейди, сени ҳимоя қилаётгандай ва ёрдамга чопаетгандай кўринади. Зотан, танбаллик ҳам кўпинча ёмон дўстнинг уқтиришларидан бошланади ва вақт ўтиши билан одатга айланиб, онгимизга сингиб қолади. Ёмон ўртоқ, ишласанг безовталанади. Эришилган ютуқни пастга уриш ва масхаралаш орқали гўё интиқом олади. Ана шу

йўсинда беҳуда фалсафа уқтирувчи китоблар ҳам ёмон дўстлар сирасига киради.

Муваффақият ва интилишга гов бўлувчи бошқа омиллар ҳам мавжуд. Масалан, ўйин-кулгулар (базм)-нинг кўплиги, миллий таълим тизимидаги нуқсонлар, ўқитувчиларнинг савияси пастлиги, интилувчи ўқувчилар савиясининг рағбатлантирилмаслиги, ҳаром йўл билан пул топиш, юксалиш йўлини тўсадиган ҳар қандай ҳолатлар ва ҳоказо.

1. Ахлоқий ирода

Интилиш ва муваффақият қаршисидаги барча тўсиқлардан, асосан, **продали бўлиш** билан ошиб ўтилади. Инсон заковат ва билими билан эмас, **иродаси** билан юксалади.

Буюк инсонларнинг барчаси мустаҳкам ирода соҳибларидир. Ҳар кун янада кўпроқ гайрат билан, мақсад томон огишмай илгарилашимиз лозим. Давомли ва мунтазам ишлаш билангина вақти келиб катта муваффақиятларни қўлга киритиш мумкин. Мактабларда билим бериш билан бирга, зеҳн тарбиясига ҳам эътибор берилиши керак. Ўқувчидаги ирода шахсий ва миллий идеалларга, ахлоқ ва фазилатга кўра йўналтирилиши керак. Биз буни ахлоқий ирода деймиз.

2. Ишлаш шартлари

Ишлашнинг жисмоний, ҳиссий, ташқи ва ақлий каби тўртта шarti бор.

Жисмоний шарт — бу соғлик ва бардамликдир. Бирор аъзомизда оғриқ, безовталиқ ёки номувофиқлик бўлса, иш оқсайди. Ишлаш учун дам олишнинг жуда катта аҳамияти бор.

Шунинг учун ҳар кун белгиланган меъёрда ухлаш, қаттиқ чарчоқ пайтида ўзни зўрлаб ишлатмаслик керак. Соғликни сақлаш ва дардни даволашда бепарво бўлмаслик зарур.

Ишлашнинг ҳиссий шarti уни севиш ва чин кўнгилдан бажаришдир. Ишдан кейинги роҳат ва муваффақият ишнинг мукофотидир. Қилмоқчи бўлган ишимизни мажбурий иш сифатида эмас, худди бадантарбия (жисмоний тарбия) каби севиб бажаришимиз керак.

Ишлашнинг ташқи шarti эса жойнинг ва бошқа моддий шароитларнинг қулай бўлишидир. Ёритиш системаси нобоп, гала-говур, одам кўп жойлар ишлаш учун мос эмас. Аммо, шу билан бирга, бу ташқи шартларга ортиқча аҳамият бериш ҳам нотўғридир. Чунки идеал ташқи шартлар ҳамиша ҳам мавжуд бўлавермайди.

Ишлашнинг ақлий шarti эса унинг метод (йўл-

йўриқ, услуб)ини билишдир. Яъни ишни бир тизимда олиб бориш лозим. Методсиз, тартибсиз иш катта куч ва вақтни исроф қилади, фойда бермайди, натижада инсонни бездиради. Файласуф Декарт инсонлар орасидаги қолоқлик ва ишчанликнинг фарқи, уларнинг ақл ва тушуна олиш қобилияти ҳар хиллигидан эмас, балки методли ва тўғри (рационал) ишлай олиш-олмасликларидан келиб чиқишини айтади. Кўплаб мамлакатларда, юзлаб мутахассислар янада самарали ишлаш мавзусида турли асарлар нашр қилишмоқда. Иш ва унда муваффақиятга эришишнинг энг муҳим-омиллари фақат ишнинг тугалланган бўлиши эмас, айни пайтда, мумкин қадар кам энергия (қувват) сарфлаб, иложи борича кўп самарага эришишдир.

3. Ишлаш методи (услуги)

Олий таълим ўрта мактабдан фарқ қилади. Бу ерда қачон ва қандай ишлаш кераклигини ҳеч ким айтмайди. Талаба ўз йўлини ўзи белгилаши, ишини шахсан ўзи режалаштириши керак.

Олий ўқув юртидаги фаолиятни, бирор иш ёки хизматнинг муайян соатлардаги кўриниши каби мажбурий деб қараш керак. Аввал бир ҳафталик ишларни режалаштириш мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун ҳар кун эрталаб соат 5⁰⁰ дан кеч соат 24⁰⁰ га қадар

бир ҳафта давомида нималар қилганингизни, бир томонида соатлар, бир томонида ҳафта кунлари ёзилган жадвалга ёзиб боринг. Бир ҳафтадан кейин уйқу, овқатланиш, синф ва лаборатория, касбга оид мажбурий ишлар, дам олиш каби қисмларни ажратинг, бўш қолган жойларга қилмоқчи бўлган ишларингизни ёзинг. Шу тарзда режалаштириш ишлаш завқини уйғотади ва иродани мустаҳкамлайди. Қисқа бўлса ҳам, узлуксиз, мунтазам ишлаш фойдали натижалар беради. Зотан, Ибн Сино ҳам «Китоби шифо» номи машҳур асарини ҳар куни фақат икки соат вақт сарфлаб ёзганлар.

I. Ишлаш ва муваффақиятга эришишнинг олтин қоидалари

1. Ишлаш учун қулай кун ва соат (ва илҳом)ни кутма; билки, ҳар кун, ҳар соат ишлаш учун энг қулай вақтдир. Ишлаш учун қулай жой ва бурчак ахтарма, билки, ҳар жой, ҳар бурчак ишлаш учун энг қулай ердир.

2. Бугун қилишинг лозим бўлган ишни, дарсни, вазифани эртага қолдирма. Зеро, ҳар куннинг дарди ҳам, иши ҳам ўзига етарли.

3. Бир вақтда фақат битта ишни қил, бир дарс,

бир китоб, ҳатто бир бўлим устидагина ишла, токи диққатинг ва қувватинг заифлашмасин.

4. Бошлаган ишингни, дарсингни, китобингни, вазифангни қилиб тугатмасдан бошқасини бошлама, ярмида қолган иш, бошланмаган демақдир.

5. Бугуннинг ишини тугатгандан сўнг, эртага нима қилишингни режалаштир.

6. Ишлашга ўтирган чоғингда, бутун руҳий ва жисмоний қувватинг билан ўзингни шу ишга бағишла, ҳужум чизигида душманни кузатган жангчи каби хушёр бўл.

7. Қилаётган ишингда қийинчилик учраса, уни енгмасдан бир одим ҳам чекинма ва билки, беқарорлик ниқобланган танбалликдир. Яна билки, ишлаш иштиёқи, қийинчиликни енгишдан тугилади ва кучаяди. Қийинчиликни енгишдан ҳосил бўлган маънавий лаззат тенгсиз бир завқдир.

8. Ишингда учраган қийинчиликни олдин бўлиб ташла, сўнгра ҳар парча-қисмни битта-битта ва навбат билан енгишга урин.

9. Давомли ва мунтазам ишла, иш жараёнида узоқ танаффус қилма, токи, ишлаш қобилиятинг сусаймасин.

10. Бир иш устида чарчасанг, дам олиш учун ишингни ўзгартир ёки иш суръатини камайтир. Фа-

қат дам олиш баҳонасида асло бекор ўтирма. Ҳатто, таътил ойларида ҳам оз бўлсада ишла.

11. Иш унумини, иш устида ўтказган вақтинг билан ўлчаб, «Эҳ, бугун шунча соат ишладим, етади» дема, ишнинг натижаси ва ўрганганинга қара.

12. Кўпроқ фикр қил ва билки, ишлаш ҳаракат қилиш ёки ўқиб-ёзишдан иборат эмас.

13. Бирор ишни бошлаганингда ёки бирор дарсни ўрганаётганингда, шошма-шошарлик қилиб сабрингни йўқотма, фаолиятга кириш, фақат шошилма, сингдириб, ҳазм қилиб ишла ва ўрган.

14. Кечки уйқуга кета туриб, бугун нима қилганингни ва қандай натижаларга эришганингни ўйламасдан, ўзингдан эртага нима қилишингни сўрамасдан ухлама.

15. Жаҳл пайтида ҳеч қачон бирор иш қилишга бел боғлама, жаҳлдан тушишингни кут.

16. Бир ишни қилиш ёки қилмасликда маълум бир қарорга келолмасанг, унинг фойдали ва зарарли томонларини яхшилаб ҳисоблаб кўр. Фойдаси кўп, зарари оз бўлганини танла.

17. Сабрли бўл. Тома-тома кўл бўлур ва бир жойга тушаверган томчилар, оқибат тошни ҳам тешади.

18. Ёши улугларнинг тажрибасидан фойдалан, тажрибадан ўтган нарсани бекорга яна тажриба

қилишга киришмагинки, пушаймон бўласан.

19. Ишни бошлашдан олдин яхшилаб ўйла, сўнги пушаймон фойда бермайди.

20. Ҳаётинг ва танлаган йўлинг ҳақида тараддудга тушиб, нажот ахтарган пайтингда, маслаҳат сўрайдиган одамингни тўғри танла.

21. Ютуғингдан мағрур бўлма, мағрурлик келажакдаги ютуқларингнинг энг катта душманидир.

II. Хотирани мустаҳкамлаш

Хотира фикрлаш учун керакли ашёни таъминлайди ва сақлайди. Бу малакани ҳаётимизнинг ҳар жабҳасида жуда кўп қўллашга мажбурмиз.

Психологик синовлар хотира кучининг ўзгармас бир қобилият эмаслигини кўрсатади. Мушак машқ қилинганида ривожланиб борганидек, хотира ҳам вақт ўтиши билан, ёдлаш, эсда сақлаш малакаси орқали кучайиб бориши мумкин. Шу сабабли, ўзингизга ёққан сўз, латифа, шеър ва бошқаларни доимо ёнингизда бўладиган «хотира дафтари»га қайд қилиб, уни ёд олишга интилинг.

Билимларни хотира ва зеҳнга жо қилишнинг ҳам йўллари ва қоидалари мавжуд. Бунда қуйидагиларни тавсия қилиш мумкин:

1. Хотирламоқчи бўлган ҳар қандай мавзуни яхши

англаганингизга амин бўлинг. Бир ишнинг моҳиятини тушуниш, у ишнинг қандай тамойилларга таянганлигини яхши билиб олиш, хотирлашни осонлаштиради.

2. Мавзуни эслаб қолиш мақсадида ўрганинг. Тажрибалар шуни кўрсатадики, бирор ҳодисотни эслаб қолиш мақсадингиз бўлмаса бундай ҳолатда хотира сусаяди. «Ҳоргин профессор соябонини аудиториядан чиқаётганида эмас, балки илгарироқ, аудиторияга кирганида, фикри бошқа жойдалигида, стол четига тираб қўйганида унутган».

3. Ёд олиниши керак бўлган нарсаларни маълум бир гуруҳларга ажратган ҳолда тартибга келтиришга урининг.

4. Кенг саҳифа, параграф ҳолидаги мавзуларни хотирлаш учун, улар ичидан мавзуни очиши мумкин бўлган калит сўзлар ва ибораларни топинг.

5. Ўрганаётганингизда мумкин қадар кўп ва турли сезги органлари (аъзолари)дан фойдаланинг. Масалан: ҳам кўриш, ҳам баланд овозда ўқиш, ҳам фикрлаш ва ҳам ёзиш йўли билан ўрганилган мавзу мутлақо эсда қолади. Бу аъзолардан фақатгина бири иштирок этган ҳолда ўрганилган билим натижа бермаслиги мумкин.

6. Ўз хотирангиз типини белгилаб, ўрганишин-

гизда, кўпроқ унга таянинг. Хотиралар турличадир: баъзиларнинг кўз хотираси, баъзиларнинг эса қулоқ хотираси кучлироқ бўлиши мумкин.

7. Ёдлашда, катта парчаларни кичик мантиқий бўлимларга ажратган ҳолда ёд олинг.

8. Ишлашда қисқа оралиқли вақтдан фойдаланинг. Чала-чулпа бир соат сарфлаш ўрнига, диққат билан ярим соат ишлаш ва орада биров мияни дам олдириш, янада фойдали ва самаралидир.

9. Хусусан, техник атамаларни, саналарни ва чет тилини ўрганаётганингизда, ёд олиш карточкаларидан фойдаланинг. Карточканинг бир томонига сўзни, санани, формулани ёзиш орқали янада осон ёд олишни таъминлаш мумкин.

III. Муҳокама қобилиятини ривожлантириш

Умуман муваффақиятнинг, айниқса, чиройли сўзлашиш ва чиройли ёзишнинг асосий тамалларидан бири фикрлаш ва муҳокамадир. Кўпчилик одамлар, бу малакаларини наридан бери қўллашади. Фикр ниҳоятда қадрли ҳодиса саналгани ҳолда, баъзан биров ҳақида: «Унинг фикрлари бир тийинга қиммат» деймиз. Бунда қиймати бўлмаган, мантиқий, боғланмаган, тўғрилиқдан маҳрум тушунчалар кўзда тутила-

ди. Баъзан эса, фикрлаш деганда, фақатгина бирор нарсани хаёл қилишни кўз олдимишга келтирамиз. Биз муваффақият шарти деб ҳисоблайдиган фикрлаш тарзи эса теран фикрлашдир. Бу, фикрларнинг содда шаклдаги тизими эмас, бир-бири билан боғлиқ шаклдаги давомийлигидир. Бу қобилият бутун таълим давомида шакллантирилиб, мантиқ ва математика илмлари билан тартибга келтирилиб ривожлантирилади. Шунга қарамасдан, таҳсил кўрган кўп одамларда муҳокама тартибсизлигига тез-тез дуч келинади. Шу сабабли, бу масалага эътибор қаратиб, ўзимизни тартибсиз муҳокама юритишдан қутқаришга эришишимиз лозим.

Муҳокамада энг кўп учрайдиган тартибсизликлардан бири, шошиб хулоса чиқаришдир. Яна бири эса иккиланиб, янглиш хулоса чиқаришдир. Яъни, бир масалада бир неча жавоб эҳтимоли бўлгани ҳолда, уларни кўрмасликка олиб, бир-бирига зид жавобларни келтириб, кишини булардан бирини қабул қилишга мажбурлашдир. Учинчи хато эса, айни ҳолат ва шароитда бўлмаган иккита алоҳида нарсани бир-бирига қиёслаш ва бу янглиш асосдан янглиш натижа чиқаришга уринишдир. Айрим кишилар ҳукм ва хулосада ўта қайсар бўладилар. Баъзилар ҳатто ўз фикрини исботлаш учун ҳодиса ва далилларни бузиб

кўрсатади. Баъзилар, ҳис-туйғуларга суяниб, мантиққа зид хулоса чиқаришади. Ўзига ёқадиганини кўкларга кўтариб мақтайди, ёқмайдиганини ошириб ёмонлайди, ўзи қарши бўлган шахс ёки фикрга рўйхушлик бермайди, масалани тесқари томондан кўради ёки англамасликка олади ва ҳоказо.

Таҳсилда ва касб ҳаётида учрайдиган қийинчиликларни енгиш учун фикрлашда ўзига хос ва ижодкор бўлишни ўрганиш шартдир. Ҳар қандай масалага объектив қарашимиз ва бу хусусда мантиқий муҳокама юрита олишимиз керак.

Ҳар қандай масалани ечишда қуйидаги мантиқий босқичларга амал қилинади:

1. Муаммонинг, масаланинг холис ва тўғри англашилиши.

2. Мавзуга доир тадқиқот ишлари олиб борилиши ва керакли маълумотларнинг тўпланиши.

3. Мавжуд бўлган турли ечим эҳтимолларининг аниқланиши.

4. Мумкин бўлган ечимларни битта-битта синашнинг режалаштирилиши.

5. Булар ичидан энг яхши, энг кам хавфсиз ечимнинг танланиши.

6. Сўнгги ечимнинг татбиқ қилиниши.

IV. Диққатни кучайтириш

Диққатни кучайтириш диққатни тўплаш, йўналтириш ва бошқариш қобилиятидир. Бу қобилият ҳам тарбиялашга қулайдир. Диққатимизни тўплай олмаслигимизнинг сабаби, ё бунга ҳеч ўрганмаганликдан ёки бошқа бир масаланинг мияни банд қилишидан келиб чиқади. Биринчи сабаб, узоқ муддатли, бир тартибдаги иш сўнгида барҳам топади. Иккинчисига келсак, бунинг учун олдин паришонлик сабабини билиб, уни бартараф қилиш лозим. Масалан, бирор жойга телефон қилишингиз ёки бирор нарса олишингиз керак. Агар мумкин бўлса, буларни дарров қилиш энг яхши йўлдир. Фақат ишламоқчи бўлсангиз, бу ишни, фикр-ни ёки муаммони кейинроқ хотирлаш учун ён дафтарчага ёзиб қўйинг. Шу тарзда сизни безовта қилаётган тушунчани миянгиздан чиқариб ташлаган бўласиз.

Агар психологик (руҳий) қийинчилик бўлса, буни ҳам мантиқий муҳокама ва ўз-ўзингизга уқтириш йўли билан ҳал қила оласиз.

Диққатни кучайтириш, хотирни жамлашнинг яна бир йўли эса, ишлаш кўникмаларини шакллантириб боришдир. Масалан:

1. Маълум жойларда ишлаш кўникмасини шакллантириб боринг; ишлаётган ўрнингизни ўйин-кулгу ва истироҳат жойига айлантириб қўйманг.

2. Гала-говур ва ўйин-кулгу кам бўлган жойда ишланг; булар ишга юз фоиз тўсқинлик қила олмасда, диққатингизни тўплаш учун, сиздан янада кўпроқ энергия сарфлашни талаб қилади.

3. Столингиз устида фақат иш учун лозим бўлган нарсалар бўлсин.

4. Роҳатижон курси ва иссиққина хона сингари қулайликлардан қочинг, бу тарздаги шароит кишида лоҳаслик пайдо қилади.

5. Аниқ ва меъёрли бир мақсад белгиланг ва уни амалга оширишни режалаштиринг.

6. Ишларингизни навбатма-навбат бажариб, миангизни банд қилаётган ташвишлардан имкон қадар қочишга ҳаракат қилинг.

7. Илҳом келишини кутмасдан, дарҳол ишлашга киришинг.

8. Ўз-ўзингиз билан мусобақалашинг.

9. Ҳар сафар фақат битта ишни бажаришга одатланинг! Масалан, китоб ўқияпсиз. Сиз ҳозир мутолаа қилаётган воқеаларнинг давоми ҳақида ёки китобнинг сўнгги қисмидаги воқеаларни хотирлашга уринманг.

V. Тинглаш санъати

Кундалик иш муносабатларимиз, ижтимоий ҳаётимиз ва таҳсилимиз бизни тинглаш қобилиятидан мун-

тазам фойдаланиш ва уни шакллантириб боришга ундайди. Яхши тингловчи бўла олиш, тинглаш қондасини билиш муваффақият учун жуда муҳимдир.

Тинглаш — сўзлашиш ва ёзиш фаолиятининг ажралмас бир бўлаги. Сўзлашганимизда ва ёзганимизда фикр ва туйғуларимизни бошқаларга билдираемиз. Тинглашда эса фаолият тескари йўналишда, яъни берувчи эмас, олувчи бўлишдир. Чиройли сўзловчи кишилар диққат-эътибор билан тинглашда ҳам шуҳратга эришганлар. Рўпарамиздаги инсонни тинглаш ва унга сўзлаш имкониятини бериш назокатли муомаланинг энг зарурий шартидир.

Эшитиш тинглашми? Шубҳасиз, йўқ. Эшитиш - товуш тўлқинларининг қулоққа урилиши, тинглаш эса, эшитилган нарсани тушуниш ва миёда сақлаш демакдир. Баъзан эшитган нарсамизни хотирлай олмаймиз. Чунки уни тингламаганмиз.

Тинглашда кўпроқ самарага эришиш учун олдиндан ҳам ақлан, ҳам жисмонан тайёрланиш керак. Аввало, ишимизни бир томонга қўйиб, сўзловчига мумкин қадар яқинроқ келишимиз, бемалол ўтиришимиз, ҳатто қоғоз қалам билан ёзишга тайёр ҳолатда кутишимиз керак. Нотиқнинг нутқини бошидан тинглаш керак. Биттагина кириш жумласини қолдирсак ҳам, баъзан нутқнинг мантиқий силсиласини сезмай қоламиз.

Тинглашга ақлан тайёрланиш эса, нотиқнинг фикрини олдиндан тахмин этиш ва мавзу билан боғлиқ шахсий маълумотимизни хотирлашга ҳаракат қилишдир. Гўё шахсан ўзингиз гапиришга мажбур бўладигандай, айтиладиган сўзларни ўйлаш ва режалаштириш ҳам катта фойда беради. Яхши ва жиддий тингловчи, ўзи тинглайдиган мавзу материални ўрганеди ва бу мавзуга мумкин бўлса, олдиндан тайёргарлик кўради.

Сўзлашув жараёнида эса қуйидагича ҳаракат қилиш лозим:

1. Нотиқ бирор мавзу устида чуқурроқ тўхталмоқчи бўлса, мисол келтириш йўлидан кетади. Бу аснода сиз ҳам ўз тажрибаларингиздан келиб чиқиб, мавзунини очиб бера оладиган мисоллар топишга ҳаракат қилинг.

2. Нотиқнинг фикрини қабул қилмасангиз, фикрингизни шу мавзудан четлатиб, суҳбатни ўтказиб юборманг. Тинглаётганда бош мақсад айтилган нарсани яхши англамоқликдир. Танқид шу нарсани яхши англагандан кейингина бўлиши мумкин.

3. Ҳис-туйғуга берилманг. Тинглашда душманлик қилувчи нарсалардан бири нотиққа (сўзловчига) нисбатан хуш кўрмаслик ҳиссида бўлишдир. Нотиқнинг кийими, юзи, ҳатти-ҳаракатлари ва ҳоказоси

сизга ёқмаса ҳам онгли равишда буни енгишга ҳаракат қилинг. Фақат мавзу (масала) ҳақида ўйланг, нотиқнинг ҳатти-ҳаракати ва кўринишига эътибор қилманг.

4. Нотиқнинг фикрларини ўз сўзларингиз билан такрорланг.

5. Суҳбатнинг чизмасини, яъни изчиллигини, маромини тасаввур қилинг.

6. Сўзловчининг фикрларини, англатиш усулини ўрганишга урининг.

7. Ўзингизнинг тез фикрлаш қобилиятингизга баҳо беринг. Тўғри фикрлайдиган киши сўзловчидан жуда тез ўзиб кетади. Тезликдаги фарқ эса, фикримизнинг тарқалиб, бошқа мавзуларга ўтиб кетишига сабаб бўлиши мумкин. Бунинг олдини олиш учун фикримизни:

а) Айтилганларни такрорлаш, хулосалаш, ўз сўзларимиз билан қайтадан ифодалашга;

б) Сўзловчининг айтмоқчи бўлаётган гапларини тахмин қилишга қаратишимиз мумкин.

8. Нотиқнинг гапларини ёзиб боринг. Сўзловчининг тинглаётганда ёзиб борувчиларнинг ёзмаганлардан яхшироқ тинглашгани ва чуқурроқ англашгани исботланган. Демак, дарслардаги каби маъруза ва бошқа анжуманларда ҳам ёзиб боришга одатланиш керак.

9. Баъзи истисно ҳолатлардан ташқари, ёнингиздагилар билан сўзлашманг. Бундай ҳаракат, ёнингиздагиларни безовта қилиш билан бирга, нотиқни ҳам хафа қилади ва бу нарса яққол одобсизлик ҳисобланади.

VI. Қайдлар ёзиш техникаси

Хоҳ таҳсилда, хоҳ касбда, хоҳ кундалик ҳаётда аҳамиятли бўлган фаолиятлардан бири хотирламоқчи бўлган нарсаларимизни ёзиб боришдир. Буни уч босқичда ўрганишимиз мумкин:

а) **Қайд қилиш.** Кўпроқ кундалик ҳаётимиз ва фаолият соҳамизда қайд қилиб бориш амалидан фойдаланамиз. Масалан, ўша кун қиладиган муҳим ишларни унутмаслик учун бир қоғозга қайд қилиб қўямиз. Бизга берилган вазифани, янги танишган инсонимизнинг исмини, манзилени, телефон рақамини маълум жойга ёзиб қўямиз.

Фаолият соҳамиздаги қайд қилиш эса бир мавзунини, фикрнинг, туйғунини, мушоҳадани асосий жиҳатлари билан қисқа ва лўнда қилиб ёзиб қўйишдир. Қиладиган ишимиз учун режалаштирган нарсаларни ва вақти-вақти билан миямизга келган фикрларни дарҳол қайд қилиб қўйсақ, бу кейинги фаолиятимиз учун тайёр материал бўлади. Буни эрдан чиқармаслик керак. Зеро, бу нарсалар бироз муддат ўтгач унутилиши ва энг

зарур пайтларда эсга келмаслиги мумкин. Айниқса, ёзувчилар ўз асарларини яратишда мана шундай йўл билан тўпланган материалларга таянишади.

б) **Ёзиб бориш.** Маъруза, радиодаги сўзлашув, машҳур шахс билан суҳбат, муаллим ўтадиган дарс каби нисбатан узоқ сўзлашувларни асосий жиҳатлари билан ёзиб қўйишдир. Бу турдаги ёзиб бориш, хусусан талабаларнинг энг аҳамиятли ишидир. Бу ҳол кейинчалик, манбаси топилмайдиган дарсларда жуда асқотади. Яхши, батафсил ёзиб борган ўқувчилар янада кўпроқ ютуққа эришадилар. Ҳатто бундай ўқувчиларнинг ёзганларидан бошқа ўртоқлари ҳам катта фойда олишади.

Дарсда яхши ёзиб бориш учун қуйидагилар тавсия қилиниши мумкин:

1. Агар мумкин бўлса, мавзу устида олдиндан ишлашга ҳаракат қилинг ёки кўздан кечиринг.

2. Сўзловчининг тушунтираётганларини осон эшитиш учун яқинроғига ўтиринг.

3. Муаллимнинг сўзларини айнан қайд қилманг; қисқартириб, асосий томонлари ва ўз ифодаларингиз билан ёзинг.

4. Мумкин бўлган ўринларда, кейинчалик тушуна оладиган шаклда, баъзи қисқартмалардан фойдаланинг.

5. Ёзувларингизни яроқсиз қоғозларга ва тиқиштирган ҳолда ёзманг.

6. Ёзиш давомида бирор қисмни ёзолмай қолсангиз, ўша жойни очиқ қолдиринг ва мавзунини ёзишда давом этинг.

7. Ёзувларингизда бош мавзулар билан иккинчи даражали мавзуларни ажратиб турувчи тартиб тизимида риоя қилинг.

8. Ёзувларингизни иложи борида қисқа вақт ичида кўздан кечириб, мавзу эсдалигидаёқ текшириб, лозим бўлса тузатишлар киритинг. Асосий фикрларингизни алоҳида белгилаб қўйинг.

9. Ёзиб бориш учун қулай дафтардан фойдаланишни афзал кўринг.

10. Ёзувларингизни оққа кўчиришга мажбур бўлманг, диққат билан ёзишга ўрганинг.

в) **Карточкалар қайд.** Бу баъзи ёзма матнлардан бизни қизиқтирган қисмларининг бир дафтарга ёки карточкаларга қайд этилиши демакдир. Карточка усулида ишлашнинг баъзи амалий фойдалари бўлиб, материалнинг осон таснифини таъминлагани учун тавсия қилинади. Карточкаларда ишимизга яроқли маълумотларнинг ҳар бирини алоҳида карточкага ёзишимиз керак. Илмий мутолаа ва тадқиқотлардаги ёзувлар: **иктибослар (цитата), хулосалар, шахсий ёзувлар** каби уч турга бўлинади. Ҳар бир карточка устига

тури ва олинган манбаси қайд қилиниши лозим. Олимлар асар материалларини, бир неча бор турли манбаларни кўриб чиқиб, керакли маълумотни карточкаларга қайд этиш орқали вужудга келтиришади.

VII. Ўқиш санъати

Ўқиш маслакда илгарилаш, маданиятимизни кенгайтириш, чиройли ва тўғри фикрлаш, сўзлашиш ва ёзиш учун мутлақо шарт бўлган фаолиятдир. Тоза ҳавода сайр қилиш, ўйинлар, бадантарбия жисми-мизга қандай фойдали бўлса, таъсир қилса яхши бир асарни ўқиш ҳам зеҳнимизни шундай ўзгартиради, ўстиради, туйғуларимизни юксалтиради. Қисқагина умримизда фақат шахсий қараш ва тажриба билан қанчалик билимга эга бўла олардик? Ҳолбуки, ўқиш орқали неча асрларнинг туйғу, фикр ва тажрибаларини бир неча соат ичига сигдириб, сингдириб, шу китобдаги қарашлар билан тафаккуримизни бойита оламиз. Муаллимнинг дарсни тушунтириши, проекциялар, фильмлар, маърузалар... вақти келиб ўтиб кетадиган, бора-бора сўнадиган таъсир кучига эга. Китоб эса ёнимизда қолади. У ҳамиша мурожаат қилишимиз мумкин бўлган, қўлимизда мавжуд манба ҳисобланади. Бугун бирор касбда илгарилаш ва етук мутахассис бўлиш учун, ўша касб билан боғлиқ

асарларнинг, нашрларнинг барчасини ўрганиш керак. Бир масаланинг жавоби сўралган пайтда, унга жавоб бера олишдан ҳам кўра, ўша жавобнинг қайси китобларда ва нашрларда бўлиши мумкинлигини билиш талаб этилади. Буларнинг барчаси ўқишнинг, кўп ўқишнинг биз учун нақадар керакли эканлигини кўрсатмоқда. Шундай экан, ҳар бир зиёлида ўқиш кўникмаси ва иштиёқи бўлиши керак.

Ўқиш эҳтиросларнинг энг асилидир. Буюк ёзувчиларнинг ярим умри ўқиш билан ўтган. Монтесвикс: «Ярим соатлик мутолаа ҳар қандай гам-қайғумни кеткизади» дейди. Альфонс Доде Дандет эса кекса бир дўстига: «Яхши китоблар ўқинг» дея тавсия берган. Ҳар кун 20-30 бет китоб ўқиш билан дунё-қарашимиз қисқа вақт ичида кенгаяди. Ахир тил бойлиги, нутқий камолот, асосан, етук ижодкорларнинг шоҳ асарларини ўқиш билан юзага келади. Замонасининг энг машҳур нотиғи ҳисобланган ва тилга ҳокимлиги билан танилган Йохунбрайт фақат китоб ўқиш орқали шу даражага етган эди.

Ўқилиши керак бўлган нарсалар жуда кўп бўлганлиги боис, улар орасидан танлаб олиш зарур. Вақт чегараланган ва қийматли бўлгани учун қандай китобларни ўқиш кераклигини ўйлашга мажбурмиз. Бу хусусда илк тавсия, катта меҳнат эвазига тайёрланган,

мутахассислар таҳсинига сазовор бўлган, жиддий китоблар, танлаган мавзуимизга доир асосий манба асарларнинг ўқилишидир. Оддий, тижорий мақсад билан шоша-пиша чиқарилган, савияси паст китобларга эътибор қилинмаслиги керак. Асл асарни тақлидий ва қиммати йўқ асардан ажратиш учун мезон — ёзувчининг шу мавзудаги салоҳияти ва билим даражасидир. Бу борада яна шуни ҳам унутмаслик керакки, тузатишсиз, кўрсаткичсиз, пала-партиш асар, аслида яхши бўлса ҳам ўқувчига фойда беролмайди.

Баъзан яхши бир китоб ўқилар экан, мавзу чуқурлиги сабабли хоҳиш сусаяди. Бундай пайтда ўзимизни озгина мажбурлашимиз зарур. Ҳатто севмаган нарсамизни ҳам англашга ўзимизни ўргатишимиз керакки, англамаган нарсаларимизни сева олайлик. Олмон шоири Гёте умрининг сўнгги йилларида шундай ёзади: «Ўқишни ўрганиш санъатлар ичида энг қийинидир. Ҳаётимнинг саксон йилини шу ишга бағишладим. Шунда ҳам ўзимдан мамнунман дея олмайман».

Демак, ҳар хил ёзувчи ва дуч келган ҳар турли асарларни ўқиш, қарорсизлик ва дидсизлик аломатидир. Касбда илгарилаш ва маданиятимизни ривожлантириш учун мавзуни ҳам танлаб ўқишимиз ҳамда уни чуқур ўрганишимиз мақсадга мувофиқдир.

а) Ўқиш суръати

Ўқиладиган нарсалар ўта кўплиги сабабли, аввал ўқиш суръати устида ишлаш ва ўйлаш керак. Ўқиш жараёнида ҳар хил тезликда ўқиш мумкин. Булар:

1. **Кўз югуртириш:** Бу энг тез ўқиш тури бўлиб, китоб ичида изланилаётган мавзунинг бор-йўқлигини билиш ёки матн режаси ва асосий жиҳатларини чиқариб олиш ёхуд китобнинг қиймати ва фойдалилик даражасини аниқлаш учун қўлланилиши мумкин.

2. **Тез ўқиш:** Суръат билан, матнда ҳатлаб кетиладиган ўқиш тури бўлиб, қуйидаги ҳолларда қўлланилади: тафсилот муҳим бўлмаса, ўзимизга маълум бир мавзуда хотирани янгилаш ёки англашилмай қолган жиҳатларни, изланилаётган масаланинг жавобини топишни хоҳласак, бу усулдан фойдаланамиз. Ҳикоя, рўзнома хабарлари ёки енгил ўқиладиган асарлар шу суръатда ўқилади.

3. **Меъёрида ўқиш:** Бунда матн ҳатлаб кетилмасдан ўқилиб, мавзунини тўла англаш, керакли мавзуда маълумот йиғиш ва хулоса чиқариш учун қўлланилади. Ўқувчи дарслиқдан бир дақиқада 200-400 сўз ўқиб ишлаши керак.

4. **Секин ўқиш:** Сўз ва иборалар устида тўхталиб, фикрлаб ўқиш бўлиб, қийин ва тушунарсиз бир мавзунини ўқишда, ёзилган бирор асарга баҳо бериш ва танқид қилишда, мавзуга оид янги фикр, бирор

ечим усулини топишда қўлланилади. Математика ва фалсафага оид асарлар, касбий тадқиқот ва мутолаалар шу суръатда ўқилиши лозим.

Ўқиш суръатини кучайтириш керак. Бу жуда муҳим. Кўп кишиларнинг тўғри ўқиш баробарида, ҳеч нарсани қолдириб кетмасдан, бирор мавзудаги ўқиш суръатини икки баробар орттирганликлари тажрибаларда исботланган. Бунинг учун қуйидагиларга эътибор қилиш керак:

1. Бўғиз (томоқ) ва лаб ҳаракатлари бўлмаслиги керак, чунки бу йўл билан фақат «овоз чиқариб ўқиш тезлиги»да қолиб кетилади. Ҳолбуки овозсиз ўқиш тезлиги, овоз чиқариб ўқишдан икки-уч марта ортиқдир.

2. Сўзлар учун эмас, фикрлар учун ўқиш керак. Яъни, сўзларни битта-битта ўқиш ўрнига, бир ҳаракат билан, бир фикрни англашга етадиган сўз бирикмаларини ўқишга интилиш керак.

3. Ҳар хатбошидаги асосий гояни англашга ҳаракат қилиш керак.

4. Диққат фақат ўқилган нарсани англашга қаратилиши лозим. Бунда ҳатто ўқиш суръатига ҳам эътибор қилмаслик керак.

5. Такрор ўқишга шошилмаслик керак, чунки кейинги жумлалар, бизга қоронгу бўлиб қолган ўринни очиб бериши мумкин.

6. Янада тезроқ ўқишга, ўз-ўзи билан мусобақалашига уриниш керак.

б) Ўқишда фойдали қоидалар

Бирор китоб ўқилар экан, ундан яхшироқ фойдаланишнинг баъзи тавсия ва қоидалари мавжуд. Улар қуйидагилар:

1. Китобни ланж ва чарчаган мия билан ўқимаслик керак. Ўқиш учун қулай вақтни танлаш керак. Бу вақт баъзилар учун эрталаб, баъзилар учун эса кечки пайт бўлиши мумкин, аммо кучли овқатдан кейин ўқиш асло яхши эмас.

2. Мия мавзу билан банд бўлиши керак. Ярим соатдан кейин бироз дам олиш мақсадга мувофиқдир.

3. Айниқса, муҳим асарлар ўқилаётганда, қўлда албатта қалам бўлиши керак. Чунки муҳим жумла ва ибораларнинг остига чизиб борилади. Бу нарса, ўқиш ва изланишларда катта фойдага эга бўлиб, муҳим фикрлар ва ёзув тартибининг эсдан чиқмаслигига ҳам ёрдам беради.

4. Саҳифалар чеккасига кичик қайдлар қилиб ёзиб бориш керак. Китобнинг шу қисми ҳақидаги фикрларимиз, эътирозларимиз, қарашларимиз ва баҳомиз шундай қайд қилиб борилса, бу китобдан кейинги фойдаланишларда йўл-йўриқ бўлади.

5. Асарнинг боши ёки охиридаги бўш бир саҳифага ўз шахсий мулоҳазаларимизни илова қилсак, ўзимиз учун муҳим бўлган ўринлар, шахсий қизиқиш уйғотган қисмлар кейинчалик қидирганимизда осон топилади.

6. Маълум бир жойга китобнинг мазмуни ва ўзимизнинг у ҳақдаги баҳомизни ёзишимиз, асарнинг мазмунини унутиб, такрор-такрор қўлга олишимизнинг олдини олади.

7. Китобдаги қизиқарли сўз ва маълумотларни карточкага ёзиш мумкин. Шу тарзда вақти билан шахсий кичик архивни вужудга келтиришингиз мумкин. Бу айниқса, илмий иш қилувчиларга тавсия қилинади. Қайд этилган сўз, шеър ва ҳоказолар ёдлаш учун ҳам қўлланилиши мумкин.

8. Китобда учраган ҳар бир янги сўзнинг маъносини ўрганиш, зарурати туғилса лугатга қараш керак. Шундагина сўз бойлигимиз ортиб боради. Бундан ташқари, сўзнинг талаффузи, имлоси ва жумла ичида қўлланилиш шаклига ҳам диққат қилиш керак.

9. Жадвал, график, расм ва хариталар ташлаб кетилмаслиги керак. Чунки улар хотирада яхшироқ қолади.

10. Ўқилган асар ҳақида якуний ҳукм чиқарилиши керак, яъни ёзувчи бетарафми, мавзунини чуқур ўрганганми, манбалари ишончлими, асарнинг аҳамияти борми, каби саволлар устида фикрлаш лозим.

11. Сўзлашиш қобилиятини ривожлантириш (ўстириш) учун адабий асарларни баланд овозда, талаффуз, ургу ва маънога аҳамият берган ҳолда донадона қилиб ўқиш тавсия қилинадик, бунга ифодали ўқиш, сўзлаш, дейилади. У мурожаат, театр ва радио сўзлашувлари учун жуда муҳимдир.

12. Китобдан ўрганилган хусусларни:

а) аввалги билимлар билан боғлаган ҳолда;

б) ўзимизга ўрнатилган мисоллар топиб;

в) булар ҳақида дўстларимиз билан баҳс-мунозара қилиб;

г) уларни такрорлаб, онгимизга чуқур сингдиришимиз зарур. Агар мумкин бўлса, улардан баъзиларини амалиётга тадбиқ этиш ва қўллаш лозим.

в) Тил ва адабиёт ҳақида баъзи ўғитлар

1. Ҳар куни яхши бир асардан баланд овозда беш-ўн саҳифа ўқи. Шунда сўзлашиш ва гапириш истеъдодинг мукаммаллашади.

2. Диққатингни тортган адабий фикр, гўзал фалсафий парчаларни ёд ол. Бунда сўз ва ифода хазинаси бойиб, хотиранг ҳам мустаҳкамланади.

3. Аввало она тилингда яхши сўзлаш ва ёзишни ўрган. Инсон учун энг фойдали нарса ўз она тилидир. Кишининг қадри тилининг ости ва сўзининг

учида яшириндир. Уни сўз ва ёзув ташқарига олиб чиқади. Грамматика мақсад эмас, воситадир. Ассосийси эса фикр бойлигидир.

4. Сўзларинг ва ёзувинг қисқа, очиқ ва маъноли бўлсин. Кўп сўзлама. Ўз ўрнида, маъноли сўзла. Қиймат ва таъсир кўп сўзда эмас, ўз ўрнида ва маъноли сўзлашдадир.

5. Тилингни тий ва билки, тил яраси, пичоқ ярасидан ёмонроқдир.

6. Ҳатто энг яқин ўртоғингга ҳам ёқимли ҳазил қил, ширин сўзли ва хатти-ҳаракатда назокатли бўл. Кўпол инсон қопогон ит кабидир, унга ҳамма тош отади.

7. Ишингда ва сўзингда тўғри бўл. Ҳақ тўғриларнинг ёрдамчисидир.

8. Бекорга даъво ва қайсарлик қилма, ҳақиқатни изла ва сев. Ҳақиқатни севиш инсон учун севгиларнинг энг юксагидир.

9. Бирор мавзу ҳақида асар ёки мақола ёзмоқчи бўлсанг, олдин бу мавзу ҳақида сенгача ёзилган асарларни ўргангин, ёзилган ва айтилган нарсаларни такрорлаб, умринг исроф бўлмасин.

10. Доимо иш билан банд бўл ва кўп ўқи, ўрган. Чунки билимли инсон кучли бўлади.

ЁЗУВ (Матн)

Ҳар бир миллат ва халқлар ўзининг ёзув ва хат тарихига эга. Исломиятнинг илк даврида, Маккада ёзувни биладиганлар жуда озчиликни ташкил қилган. Ёзувни биладиганлар эса замонасининг ҳурматили шахслари бўлганлар. Мусулмончилик ёйилиб, буюк ислом давлатлари ташкил топгач, ёзувнинг аҳамияти янада ортди. Туркий халқлар империяси даврига келиб, араб ёзуви санъатнинг камолот чўққисига етган бир турига айланди. Ёзувда шуҳрат қозонган хаттотларнинг кўпчилиги айни вақтда билимдон, илм, санъатнинг бошқа соҳаларига алоқадор кишилар эди. Улар ёзган ёзувлар, фақат маънолари билан эмас, шакл гўзаллиги билан ҳам уйларни, ибодатхоналарни, саройларни безади.

Лотин алифбосидан олинган бугунги туркий ёзуви ҳам санъат ёзуви ҳолига келтирилиши мумкин. Бироқ маълум кишилардан мустасно, кўпчилик ҳануз чиройли ёзув ёзишдан узоқ. Чунки чиройли ёзиш таълимига етарли аҳамият берилиб, таъсирли усуллар қўлланилмаяпти. Ёзилган қўл ёзувларини ўқиш қийин, ҳарфлар беўхшов. Биз жонли ёзув деб атайдиган, тез ёзилганда ҳам чиройлилигини ва аниқлигини йўқотмайдиган ёзувларни ўрганиш учун кичик ёшдан бошлаб олий ўқув юртлари остоналарига қадар ёзув таълимини давом эттиришимиз керак.

Бугунги кунда ёзув машинкаси, компьютер сингари қулайликлар пайдо бўлган бўлса-да, ҳалигача қўл ёзувининг аҳамиятини йўққа чиқара олмаган. Чунки ҳамма ёзув машинкаси ё компьютерга эга эмас. Бор бўлганлари ҳам уни ҳаминша ҳар жойда олиб юролмайди.

Америкада қалам, сиёҳли қалам (ручка) уюшмалари бирлашмаси томонидан «Ёзув жамияти» вужудга келтирилган. Бу муассасанинг тадқиқотларига кўра, ўқилиши қийин ва нотўғри ёзувлар Америка саноат ва тижорат ҳаётида ҳафтада бир миллион доллар йўқотилишига йўл очмоқда. Чунки хунук ёзувлар сабабли, манзиллар тўғри ўқилмагач, миллионлаб мактуб жойига етиб бормади. Қанча вақт сарф бўлади, инсоний муносабатларга путур етади. Ўқилиши қийин ёзув ва рақамлар сабабли тижорий алоқаларда ҳам минг хил қийинчиликлар келиб чиқади. Хизмат кўрсатиш ишлари кечикади. Бунга жиддий қараган муассасалар ёзуви хунукларни ишга олмайди ёки ходим олаётганида, чиройли ёза оладиганларни бошқаларидан афзал кўради.

Яхши ёзмаслик зарарини шахсий фаолиятимизда ҳам кўраимиз. Кичик қайдларимиз ва ёзувларимизни баъзан ўзимиз ҳам ўқий олмаймиз. Номлар, рақамлар, ибораларда адашамиз. Хуллас, чиройли ёзув ўз эгасига жуда катта фойда келтиради.

Хуснихат, айни вақтда, эгасининг характерини акс эттиради. Бу йўналишда графология деган билим тармоғи ҳам пайдо бўлган. Ҳақиқатан ҳам, ҳарфларга керакли шаклни берган, ёзувига диққат қилган киши эътиборли, талабчан, тартибли киши демакдир.

Ёзма матнимиз қандай бўлиши керак?

Маълумки, ҳар бир тилда сўзларнинг қандай ва қайси ҳарфлар билан ёзилишини имло қоидалари ўрнатади. Имлода хато қилмаслик учун сўзларнинг ёзилишида риоя қилиниши керак бўлган бир қанча нозик томонлар бўлади. Баъзан талаффузи бир-бирига яқин бўлган ёки бироз фарқланиб турадиган калималарнинг ёзилишида қийинчилик сезилади. Имло халқ оғзаки ижоди, ёзма асарлар ва нуфузли замонавий адабиётлар асосида шаклланади ва маълум қоидаларга таяниб ёзилади. Шу боис имло лугатларига эътиборсиз бўлмасдан, ҳар бир ўқувчи, ҳатто зиёлилар ҳам унга тез-тез мурожаат қилиб туришлари лозим.

Ёзув зич бўлмаслиги лозим. Сўзлар, сатрлар, хат боши аниқ кўринадиган тарзда ва маълум оралиқда ёзилиши керак. Бунинг акси ўлароқ сўз бўгинлари, жумла ва саҳифалар тагида ортиқча бўшлиқлар қолдириш ярамайди.

Сатрлар ва хат боши маълум қатордан бошланиши керак. Агар қоғозни жилдга (иш папкасига) солиш зарур бўлса, чап томонда 4 см. гача очиқлик, ўнг томонда камида 1 см, пастда икки уч сатр, юқорида яна кўпроқ жой қолдириш лозим бўлади.

Ҳарфлар шаклан бир-бири билан қориштирилмаслиги, диққат билан тўғри ёзилиши, бир хил катталикда бўлиши, вергул ва нуқталар эрдан чиқмаслиги зарур. Вергул ва нуқталар жумла ёзиб бўлингандан сўнг қўйилади. Бунинг учун ёзувни ярмида тўхтатмаслик, керак.

Ҳар бир сўзнинг барча ҳарфларини бир-биридан айирмасдан қўшиб ёзиш лозим, яъни ҳарфлар ораси очиқ қолмаслиги керак.

Матн яхши тушунилиши учун катта ҳарфли сарлавҳалар, кичик сарлавҳалар, оралиқли ёзиш, қора ҳарфлар, эгик ҳарфлар қойдасидан диққат билан фойдаланиш зарур. Зарур бўлса, сана ва саҳифа рақами ўнг томондаги устки бурчакка албатта ёзилиши шарт. Доимо яхши очилган қаламдан, сифатли сиёҳдан, ёзувни тарқатиб юбормайдиган қоғоздан фойдаланиш лозим.

Тиниш белгилари

Сўзлашаётганда фикрларимизни яхшироқ англаш олиш учун овозимизни гоҳ баландлатиб, гоҳ па-

сайтирамиз, оҳангини ўзгартирамиз. Бундан ташқари, баъзи сўзлардан сўнг озроқ, баъзи жойларда кўпроқ тўхталамиз, имо-ишора, мимика дейилувчи қўл ва юз ҳаракатларидан фойдаланамиз. Буларнинг ҳаммаси сўзларимизнинг яхшироқ англашилишига ёрдам беради.

Акс ҳолда, сўзлар қоришиб кетиши мумкин. Бу таҳлика ёзувга ҳам хосдир. Сўзларни бир-биридан айирмасдан кетма-кет ёзиб уни бировга берсак, нима демоқчи бўлганлигимизни англай олмайди. Демак, мақсадимизни ўқувчига тўғри етказиш, янглиш тушунмаслиги учун ёзувда сўзлашувдаги тўхташ жойлари, оҳанг ўзгаришлари ва сукутларнинг ўрнига ўтадиган бир неча ишоратлар қўлланиладики, буларга «тиниш белгилари» деймиз.

Тиниш белгиларининг вазифаси, чорраҳада йўл ҳаракатини бошқарувчи полиция хизматчисининг вазифасига ўхшайди. Йўл ҳаракати хизматчиси бўлмаса, чорраҳаларда тартибсизликлар юзага келиб фалокатлар бўлгани каби, ёзувда ҳам тиниш белгилари бўлмаса, сўзлар ва жумлаларнинг маъноси бир-бирига қоришиб кетади. Уни ўқиш ва англаш қийинлашади ёки бутунлай имконсиз бўлади. Айниқса, ўқувчилар тиниш белгиларига етарлича аҳамият беришмайди. Бу жуда ачинарли ҳол. Чунки баъзан ўз ёзувларини ҳатто ўзлари тушунишмайди. Хусусан, расмий,

касбий ёзишмаларни тиниш белгиларисиз ёзиш мумкин эмас. Демак, бу масалага жиддий эътибор қаратиш лозим.

Ёзув (матн) ёзиб бўлинганидан сўнг тузатилиши, тиниш белгиларидаги камчиликлар тўғриланиши ва яқунланиши керак. Тиниш белгиларини эса она тилига оид дарслик ва қўлланмалардан пишиқ-пухта ўзлаштириб олиш керак.

Ифода санъати (баён)

Инсоният жамият ҳолида яшагани учун ҳам бошқалар билан муносабатда бўлишга мажбур. Ўз фикр ва туйғуларимизни ҳар хил йўл ва воситалар билан бошқаларга англатамиз. Масалан, қўл ва юз ҳаракатлари миядаги фикрни бошқа бировга тушунтириш учун рамзий воситадир. Кундалик ҳаётда булардан жуда кўп фойдаланамиз. Бир автомобил олдиндаги юк машинаси йўл беришини сўраб фараларини ёқиб-ўчириши, юк машинаси ҳайдовчисининг қўл билан ёки чапга қайрилиш сигнали билан ишора бериши, йўлдан четга чиқиш учун бериладиган сигналлар буларнинг барчаси хабарлашув рамзларидир. Тутун, нур, флама, довул (чалинадиган асбоб), овоз, электр тўлқинлари билан қилинадиган хабарлашувлар ҳам инсониятнинг бир-бири билан алоқа боғлаш

учун яратган воситалари эканлигини англаймиз. Мана шу сон-саноксиз воситалар ичида энг ривожлангани, энг мукаммали **тилдир**.

Ҳар бир алоқа воситаси сингари, мақсадимизни бошқа бировга очиқ ва аниқ етказишда тилдан фойдаланишнинг ҳам ўз қоидалари мавжуд. Уларни амалда қўллашни бизга ифода — англатиш санъати деб номланган билим соҳаси ўргатади. (Бу билим соҳаси Фарбда композицион — *kompozisyon* дейилади. Фикрлар, тарқоқ ҳолдаги турли парчаларни ўзаро бирлаштириш, тартибли, оҳангли бир бутунликни ташкил этиш маъносини билдиради ва мусиқа, расм ҳамда матбаачилиқда қўлланилади. Мусиқада товушлар, расмда ранглар ва шакллар, матбаада ҳарфлар, адабиётда эса сўзлар ва фикрлар ифода санъати (композицион)ни вужудга келтиради).

Ифода санъати оғзаки ва ёзма турларга бўлинади. Булардан биринчиси ўзаро суҳбат, тушунтириш, хулосалаш, музокара, баҳслашув, мунозара, очиқ йиғилиш, маъруза ва нутқ каби сўзлашув турларининг моҳиятини, асос қоидаларини, ижро шакллари-ни ўз ичига олади.

Ёзма ифода санъати эса сўз ва гап турлари, уларнинг қўлланиши, бир фикрни матнга айлантириш, матн режаси, имло, тиниш белгилари, назм ва наср

турларини ёзиш усуллари каби мавзулар устида иш олиб боради.

Юқорида саналган мавзулар биз учун ҳаётий аҳамиятга эгадир. Ҳамият ичидаги мавқеимиз, ишдаги ютуқ ва муваффақиятлар, қўл остимиздагиларни бошқариш, ҳар жойда мақсадимиз ва дардимизни англата олишимиз, ишларни юрита олишимиз — ҳаммаси мазкур мавзулардаги маҳоратимизга боғлиқдир. Кейинчалик шахсий тажриба ва қарашларимизни бошқаларга тушунтириб бериш учун китоб ёки мақола ёзиш керак бўлиб қолганда ҳам ёзма ифода санъатига мурожаат қилишимиз керак бўлади.

Огзаки ифода турларидан суҳбат-сўзлашувлар

Сўзлашув кундалик ҳаётимизнинг эҳтиёжидир. Оила, мактаб, ишхона ва ҳамкорликдаги ишларимизда муваффақиятли фаолият юритишнинг асоси хушмуома-ла бўлишимизга боғлиқ. «Ширин сўз илонни инидан чиқарар», «Булбул тил балосидан азоб тортар» каби мақоллар бунинг нақадар тўғрилигини кўрсатади.

Шунчалик аҳамиятли ва ҳаётимизда ҳар қадамда қўлланиладиган тилга кераклича эътибор қиляпмизми? Кундалик муносабатларимизда бирор нарсага эриша оляпмизми? Тан олиш керакки, кўпчилик бу

нарсага лоқайддир. Ҳатто тузук гаплашишдан гўё уяламиз ёки тортинамиз. Ҳолбуки, «Нега энди қўлга киритишим мумкин бўлган фойдадан ўзимни маҳрум қилишим керак?» дея ўйлашимиз, фаол ҳаракат қилиб, оғзаки нутқ нозикликларини оз-оз ўрганиб, ўзимизни тарбиялашимиз энг тўғри йўлдир.

Чиройли ёзишни истовчилар ҳам, аввало, оғзаки нутқларига эътибор қаратишлари лозим. Чунки иккинчисида татбиқ қилиш имконияти, биринчисига кўра кўпроқдир.

Умуман, бирор ёзма матнни тайёрлашда, оғзаки ифода унинг услубини белгилайди. Шу билан бирга, ёзма ва оғзаки ифода орасида баъзи муҳим фарқлар ҳам борки, булар сўзлаш жараёнида доимо эсимизда бўлиши лозим.

1. Оғзаки ифодада ўйлаш муддати қисқадир. Шу сабабли, мантиқий ва аниқ фикр юритиш, қисқа вақтда муаммони ечиш ва тез қарор бериш каби малакаларни тарбиялашимиз зарур. Ёзма ифодада эса кўпинча хоҳлаганимизча ўйлашимиз мумкин.

2. Сўзлар бир марта айтилади ва эшитилади. Шунинг учун гаплашилаётганда дарҳол эътиборни тортадиган шаклда ва тез тушуниладиган қилиб, очиқ, қисқа ва эзмаланмасдан гапириш шарт. Ёзма шаклда эса ўқувчи ўзи англамаган ўринни қайтадан такрор ўқийди ва мавзунини тўла англайди.

3. Оғзаки ифодада муваффақият қозониш учун овоз тарбиясига ҳам диққат қилиш керак. Овоз характери миз кўзгусидир. Мавзу қанчалик мукамал бўлмасин, овознинг (товушнинг) бўғиқ, паст, чийилдоқ бўлиши ўша сўзларни чала-чулпа, ямлаб сўзлаш, гап ва сўзларга нотўғри урғу бериш, хато талаффуз қилиш ҳам кутилган натижани бермайди ёки биз истаган таъсирни камайтиради.

Шу сабабли, чиройли ёза оладиган ҳар бир киши, албатта, чиройли гапиради дея олмаймиз. Юмшоқ, жонли, етарли бир овоз соҳиби бўлишга, артикуляция (ҳарфларнинг чайналмасдан аниқ талаффуз қилиниши)га ва ифодали гапиришга аҳамият беришимиз керак.

4. Сўзларимизнинг таъсирчан чиқиши ташқи кўришимизга ҳам боғлиқдир. Тоза ва дид билан кийилган кийим, қўл ва бадан ҳаракатларида меъёрни билиш, ортиқча хатти-ҳаракатлардан қочиш тингловчиларнинг эътиборини қозонишда ёрдам берадиган воситалардир. Чиройли сўзлашишнинг яна бошқа нозик томонлари ҳам бор.

Баъзилар ўз муҳитларида «хушсуҳбат» инсон сифатида таниладилар. Бошқа бировлар эса шахсий устунликларига ва кенг қамровли билимларига қарамасдан негадир суҳбатдоши эътиборини торта олмайдилар. Ҳатто атрофдагиларни ўзларидан қочиришади. Бунинг сири нимада?

Чунки сўзлашув асносида диққат қилиниши лозим бўлган бир қанча жиҳатлар бор. Баъзилар, буни билсалар-да, ўрнида ишлатмайдилар.

Уларни 3 гуруҳга ажратиш мумкин:

1. **Сўзлашувнинг техник жиҳати.** Бу мавзунинг режалаштирилиши, сўз, гап ва фикр тартиби, ифодали сўзлаш, артикуляция ва ҳоказо хусуслар билан боғлиқ.

2. **Сўзлашувнинг психологик (руҳий) жиҳати.** Бу эса муваффақиятли сўзлашиш учун қаршимиздаги инсонларнинг руҳий ҳолатини ҳисобга олиш ва уларнинг дилидагини топиб гапириш билан боғлиқдир.

Бундай ҳолатда икки жиҳатга эътибор қилиш керак. Биринчиси, ҳар бир кишининг, аввало, ўзига керакли бўлган нарса билан қизиқишидир. Шундай экан, суҳбат асносида тингловчининг қизиқишларини эътиборга олиш, уни қизиқтирадиган хусуслардан баҳс юритиш лозим бўлади. Чунки тингловчини ишонтира билиш муваффақият шартларидан бири ҳисобланади.

Иккинчи жиҳат эса ҳар бир кишининг ўз қадрқиймати бошқалар томонидан ўрнига қўйилганда, ҳурмат-эътибор кўрганда завқланишидир. «Чунки, инсон энг аввало ўзини севади, лекин бу туйғуни ошкор қилиб бўлмайди», деган экан бир шоир.

Сўзлашувнинг бутун техник қоидаларини татбиқ этгани ҳолда, юқоридаги руҳий ҳақиқатни ҳисобга

олмаганлар тингловчининг эътиборини қозонолмай-дилар, уларнинг сўзлари тингланмайди, маломатга қоладилар.

3. Сўзлашувнинг ахлоқий жиҳати. Бу сўзлашув жараёнида ижтимоий тартиб ёки низомни бузмасдан гапириш. Бировга зарари тегмаслик, кишиларни хафа қилиб қўймаслик учун амал қилиниши керак бўлган диний ва ахлоқий қоидалар билан боғлиқ. Яъни гийбат, миш-миш, фисқу-фасод кабилардан йироқ бўлишдир. Шу жиҳатларга эътибор берсак, ўз муҳитимизда нозик, фазилатли, улуг бир инсон сифатида таниламиз ва қадрланамиз.

Ёзма матнимизнинг вужудга келиш жараёни

Ёзма матн, қаламни қўлга олиб, чала-чулпа ҳолда бирданига ёзиб кетиш билан эмас, маълум бир усулда, секин-аста муайян босқичларни босиб ўтиш билан вужудга келади. Бу жараён бир биёни қуришда, олдин тупроқни тайёрлаш, сўнг навбати билан пойдевор қозиш, тош келтириш, қоришма тайёрлаш каби амаллар билан биринчи босқич тамомлангач, охирида сувоқ, оҳак ва бўёқ ишларининг қилинишига ўхшатилиши мумкин. Ҳар бир ёзувчи буни бошидан ўтказади. Фақат баъзилари мунтазам фа-

олият натижасида қобилиятини ўстириб борганлик-лари сабабли, ёзишни зеҳнларида тез ҳал қилишадди. Четдан қараганлар уларнинг фаолият босқичларини илғай олмайдилар.

Биз қуйида тўлақонли матн бўлиши учун қайси босқичлардан ўтиш кераклигини қисқача англатамиз. Буларни диққат билан ўқиб-ўргангандан сўнг, ҳар қандай ёзма матн ва баён ёзишнинг қанчалик осон ва завқли бир машгулот эканлигини дарҳол ҳис қиласиз.

МАВЗУ

Бирор ёзма матнни бошлашдан олдин мавзу танланиши керак. Мавзу тоғлар, уйлар, жонзотлар ёки ачиниш, севиш, севиниш, қўрқиш каби туйғулар ёхуд ҳодисалар билан боғлиқ бўлиши мумкин. Мавзунини баъзан ўзимиз танлаймиз, баъзан беихтиёр зеҳнимизда пайдо бўлади ва ўз устида ишлашга мажбур қилади ёки бошқа биров томонидан берилади.

а) Мавзу хоҳ ўзимиз томонимиздан танлансин, хоҳ бошқалар томонидан берилсин, ўта умумий бўлса, мутлақо чегаралаб олиниши керак. Чунки кенг мавзуларда ишлаш, ҳаммага маълум ҳақиқатларнинг такрорланишига йўл очади. Мавзу умумий бўлса, кенг шаклда, батафсил ёзишни талаб қилади. Бу эса, айниқса, матн ҳажми ёки ёзиш вақти қисқа бўлганда имконсиздир. Қисқа муддатда ва тор жойда ҳамма нарсани ҳал қилишга уринган ёзувчи ҳеч нарса қилолмайди. Чегараланган ва ихчам мавзулар эса, янада осонроқ ва тўлақонли ишланиш имконига эгадир.

Масалан, «Усмонли турклар» мавзусида бирор нарса ёзиш керак бўлса, бир неча саҳифада уларнинг сиёсий тарихи, ташкил топиши, маданияти, буюк шахсларини қандай қилиб тўлиқ англатиш мумкин? Матнимиз бўш, фикрдан-фикрга сакраб кетган од-

дийгина маълумотлар йиғиндиси бўлиб қолиши мумкин. Аммо, юқорида санаб ўтилган хусуслардан бирини олиш ёки уларни ҳам чегаралаш орқали янада тартибли матн ёзиш мумкин. Худди шундай, «таълим» мавзусини мамлакатимизда «Жумҳурият даври таълими» ёки «Жумҳурият даврида техник таълим» ёхуд «Юртимизда техник таълим соҳасидаги сўнгги ютуқлар» тарзида босқичма-босқич чегаралаб, муфассал баён қилиш имкониятига эришиш мумкин.

б) Агар мавзу биров томонидан берилган бўлса, уни англай олиш-олмаслик муаммоси ҳам вужудга келади. Кўпчилик берилган қисқа бир мавзунини янглиш англаб, тескари фикрлаб мавзудан ташқарига чиқиб кетади. Масалан, «туркий адабиётда маърифий шеъриятнинг мавқеи» мавзусида мақола сўралган экан, сиз маърифий шеърият ҳақида маълумот бериб, унинг туркий адабиётда тутган ўрнига тўхталмасангиз, бу мавзунини яхши англамаган бўласиз. Демак, бирор мавзуга дуч келсак, уни яхши тушуниб олишга, айниқса, чегараланган доирадан ташқарига чиқиб кетмасликка аҳамият беришимиз керак.

в) Мавзунини танлашда эркин бўлсак, у ҳолда унинг:

1) ўз ишонч ва эътиқодларимизга уйғун;

2) бизни ва ўқувчини ҳам жалб қиладиган;

3) тажриба, билим ва маълумотларимизнинг етарлилиги;

4) ривожлантиришга қулай эканлиги;

5) очиқ-ойдин ва тушунарли бўлишига диққат қилишимиз керак. Чунки ўй-фикрларимизга уйғун мавзуларни ички истак ва самимият билан ҳимоя қиламиз. Мавзу ўзимизга қизиқарли бўлмаса, илҳомимиз берк ва ифодамиз қуруқ бўлиб қолади. Агар ўқувчининг ҳам завқ ва қизиқишига уйғун тушмаса, ишимиз «харидорсиз» қолиши мумкин. Тажриба, билим ва сезгиларимиз етишмаган соҳани яхши ёритолмаймиз. Мавзу умумий, шунингдек, мавҳум бўлса, ёзганларимиз ҳам тамалидан - асосидан маҳрум ҳолда дунёга келади.

I. Мавзунинг мақсад ва гоясини белгилаш

Қисқа, қулай бир мавзуда ёза бошлашдан олдин, уни қайси йўналишда ривожлантириб, ўқувчига қайси фикрни етказишни истаганлигимизни аниқлаб олишимиз керак. Матннинг аниқ бир мақсади ва гояси бўлса, мавзу мантиқий шаклда ривожланиб боради. Бу нуқтага амал қилинмаган матнларда мавзуда бутунлик бўлмайди. Фикрлар тартибсиз ва тарқоқ ҳолда қолади. Бу ҳолатни, нима қилиш ва қаерга боришни билмасдан уйдан чиққан кишининг кўчама-кўча дарбадар кезишига ўхшатиш мумкин.

II. Маълумот йиғиш

Бир иншоот тош, қум, цемент, темир каби ашёлардан қурилганидай, ёзма матн ҳам фикр, билим ва туйғулар билан юзага келади. Ёзма матнга хом ашё бўлувчи илк манба хотиралар, ҳаёт тажрибалари, билим ва мушоҳадалардир. Юқорида айтганларимиз ва илгари ўқилган китоблардан олган билимларимиз дунёқарашимизни белгилайди. Дунёқарашимиз қанчалик кенг бўлса, ёзишда унчалик қийналмаймиз, чунки тайёр кучга эга бўламиз.

Демак, ёзув-баён ишларида муваффақиятли иш юритишни истаган ҳар бир шахс дунёқарашини кенгайтиришга алоҳида аҳамият бериши, юксак савияли, аҳамиятли асарлардан парчаларни, чиройли шеърларни, қизиқарли ҳикоятларни, ҳикматли сўзларни ён дафтарчасига қайд қилиб бориши ёки ёд олган бўлиши лозим.

Материал бўла оладиган яна бир манба эса фикрлаш ва хаёл кучидир. Бир мавзунини рисоладагидай ёритишда чуқур фикрлаш лозим бўлади. Фикр ва туйғулар зоҳир бўлиши учун маълум бир вақт ўтиши керак бўлади. Агар ўзимиздаги маълумотлар матнни юксак даражага келтиришга етмаслигини ҳис қилсак, у ҳолда ташқи манбалардан фойдаланиш зарур. Бунда:

1) Бошқаларнинг фикр, туйғу ва билимлари тўғридан-тўғри олинади.

2) Ёзма манбалардан фойдаланилади. Энциклопедиялар каби умумий асарларга, мавзумизга даҳлдор бўлган хос китобларга қаралади. Маълумот йиғиш жараёнида кўпроқ катта кутубхоналар ва у ердаги тизимли каталоглардан фойдаланилади.

Турли йўллар билан йиғилган маълумотларни, миямизга келган фикрларни қолдирмасдан, эсдан чиқармасдан қоғозга ёки ён дафтарчага (катта илмий ишларда алоҳида карточкаларга) чиройли қилиб ёзиб қўйишимиз керак. Бундай ҳолатда фикрларни тартиб билан ёзиш эмас, белгилаб қўйиш муҳимдир. Чунки керакли фикр, мақолани шошиб ёзиш пайтида эсга келмаслиги мумкин. Эсдан чиқиб қолган айнан ўша маълумот, балки ўқувчига ниҳоятда керакли фикрдир.

III. Маълумотларни тартибга келтириш

Матн учун етарли маълумотлар тўпланганлигига ишонч ҳосил қилинганидан кейин, мавжуд маълумотлар, мавзунинг асл мақсади кўзда тутилган ҳолда, диққат билан ўрганиб чиқилади. Мавзуга алоқадор бўлмаган фикрлар чизиб ташланиши, бош гоё билан боғлиқ фикрлар ёнма-ён келтирилиши лозим. Фикрлар

шу тарзда ўрганилганда баъзиларининг асл, баъзиларининг эса иккинчи даражали, ёрдамчи қувватловчи эканлиги аён бўлади. Бу хусусда ёзиш гоёси ва асосий фикр ўлчов-меъёр тарозиси вазифасини ўтайди. Ёзиш гоёси ва мақсад яна қайд этилган фикрлар йигиндисини тартиб билан жойлаштиришни тақозо этади. «Олдин бу фикрларни баён қилиб, сўнгра кейингисига ўтишимиз, охирида шу хулосага келишимиз керак...» қабалидаги муҳокамалар юритилди. Фикрларимизни қуйидаги тартибда жойлаштирамиз:

1. Хронологик.
2. Мантиқий.
3. Тасвирий.
4. Ҳаракатий.

IV. Матн режаси

Матнга режа тузишга қадар тўпланган маълумотларни умумий тарзда ўрганиб чиққан ва бироз тартиблаган бўламиз. Бу босқич амалга ошгандан кейингина, мавжуд фикрларни режа шаклида тоза қоғозга тушириш мақсадга мувофиқдир. Режа ёзиш давомида доимо кўз олдимизда туриши сабабли, у мумкин қадар муфассал бўлиши керак. Режа матннинг ўзаги (суяги) демак. Ундаги маънодор сўз ва

шу тарзда ўрганилганда баъзиларининг асл, баъзиларининг эса иккинчи даражали, ёрдамчи қувватловчи эканлиги аён бўлади. Бу хусусда ёзиш гоёси ва асосий фикр ўлчов-меъёр тарозиси вазифасини ўтайди. Ёзиш гоёси ва мақсад яна қайд этилган фикрлар йигиндисини тартиб билан жойлаштиришни тақозо этади. «Олдин бу фикрларни баён қилиб, сўнгра кейингисига ўтишимиз, охирида шу хулосага келишимиз керак...» қабилдаги муҳокамалар юритилди. Фикрларимизни қуйидаги тартибда жойлаштирамиз:

1. Хронологик.
2. Мантиқий.
3. Тасвирий.
4. Ҳаракатий.

IV. Матн режаси

Матнга режа тузишга қадар тўпланган маълумотларни умумий тарзда ўрганиб чиққан ва бироз тартиблаган бўламиз. Бу босқич амалга ошгандан кейингина, мавжуд фикрларни режа шаклида тоза қоғозга тушириш мақсадга мувофиқдир. Режа ёзиш давомида доимо кўз олдимизда туриши сабабли, у мумкин қадар муфассал бўлиши керак. Режа матннинг ўзаги (суяги) демак. Ундаги маънодор сўз ва

олиш ҳам шунчалар муҳимдир. Режа шошмасдан, адашмасдан, эркин ёзишни таъминлайди. Шунингдек, режа ёзиш асносида такрор-такрор ўқишни камайтиради ва беҳуда вақт сарф бўлишининг олдини олади. Бундан ташқари, ёзиш асносида маълум вақт узилиш бўлиб қолса, вақти келганда ёзувни келган жойидан осонгина давом эттиришни таъминлайди.

Ифода тарзини белгилаш

Мавзу билан боғлиқ фикрлар тўпланиб, тасниф қилиниб, режа тузилганидан сўнг ёзишни бошлаш мумкин. Бунда мавзуни қандай услубда англатиш кераклигини белгилаб олиш лозим. Ифода тарзини икки нарса белгилайди: биринчиси, ўқувчининг савияси, иккинчиси, ўқувчига ўзимиз ўтказмоқчи бўлган таъсир. Мавзуси бир хил бўлса-да, бирор мансабдорга ва ўртоғимизга ёзган матнимизда, албатта, фарқ сезилади. Ўргатиш, ишонтириш, исбот қилиш, ҳис-туйғусига таъсир қилиш ёки завқлантириш — буларнинг ҳар бири турли ифода тарзини тақозо қилади.

Матн режасини татбиқ этиш

Фикрларни тўплаш, гуруҳлаш, тартибга келтириш каби босқичлардан сўнг, режа тузилгач, уни татбиқ этишга навбат келади. Энди нима демоқчи-

лигингизни, қайси усулда сўзлашингизни яхши биласиз. Фақат уни ўқувчига етказишгина қолади, ҳолос. Режадаги қисмларни ўқувчингиз осон англай олиши учун очиқ ва кенгайтирилган шаклда етказишингиз, фикрларингизнинг ривожланиб боришини кўрсатиш учун эса мавзунини параграфлаш шартдир.

Ҳар бир асосий нуқта ва фикр камида бир хатбошлик ёзувга эҳтиёж сезади.

Демак, катта ва мушкул масала каби кўринган ёзма нутқ жараёни, юқорида санаб ўтилган босқичлардан кейин кичрайиб, соддалашиб, режадаги фикрнинг хатбоши ҳолига келтиришдан иборат бўлиб қолади. Хатбошининг қандай бўлиши ва тузилишига қуйида тўхталиб ўтамиз.

Хатбоши (абзац) нима?

Хатбоши матнда тушунча бирлиги асосий фикр билан боғлиқ жумлалар йиғиндисиدير. Битта жумланинг ўзи, кўпинча мақсадимизни аниқ ва таъсирли шаклда бошқаларга етказишимиз учун кифоя қилмайди.

Чунки, инсонлар қисқа, маънодор фикрларни бирданга англай олмайдилар. Шунинг учун тушунишни осонлаштирувчи баъзи ёрдамчи, таянч жумлалардан фойдаланиш зарур. Мана шундай асосий

жумла билан унга ёрдамчи жумлалардан ташкил топган гуруҳга хатбоши дейилади.

Хатбошидаги асосий жумла

Ҳар бир хатбошида асл фикрни яширин ёки очиқ ифодалаган бир асос жумла мавжуд бўлади. Бу шу ерда ифодаланмоқчи бўлган фикрнинг моҳиятини ташкил қилади. Муҳим аҳамиятга эга бўлган бу жумланинг ўрнини белгилаш катта эътибор талаб қилади. Одатда бошланғич қисм бу жумла учун энг муносиб ўрин ҳисобланади. Чунки ўқувчининг эътиборини кўпроқ жалб қиладиган, кўзга ташланиб турадиган жой шу қисмдир. Зотан, фикрни ривожлантириш методига кўра ҳам асосий фикрнинг олдин айтилиши мақсадга мувофиқдир.

Асос жумла баъзан хатбоши охирида келиши мумкин. Одатдагидан узун хатбошиларда тарқоқ диққатни охирида келган асос жумла такрор бир жойга жамлайди.

Матнда тартиб билан боғлиқ бир хилликдан қочиш учун, бундай жумлалар баъзан хатбоши орасига ва фақат жуда зарур бўлганида охирига қўйилади.

Баъзи методик қўлланмаларда асосий фикрнинг хатбоши ўртасида келиши мумкинлиги айтилади. Бу нотўғри усул. Чунки кўплаб жумлалар орасида, диқ-

қатимизни ўртадаги бир жумлага тўплашимиз психологик (руҳий) жиҳатдан имконсиздир. Ўртада жойлашган асосий фикр, ёрдамчи сўзлар орасида йўқолиб кетади.

Асосий жумланинг очилиши

Битта хатбошида асосий жумладан ташқари ёрдамчи жумлалар ҳам мавжуд бўлади. Бу жумлалар асосий жумлани очиб бериш ва ўқувчининг шу хатбошидаги асосий фикрни янада осонроқ англаб олишига ёрдам беради. У фикрнинг такрори эмас, тугалловчиси демакдир. Ўқувчи ҳар янги жумлада асос фикрга доир янги тафсилотни ўрганиб, янаям чуқурроқ тушунчага эга бўлади.

Асос фикрни очиб беришнинг турли йўллари мавжуд:

1. Агар фикрни англаш қийинроқ бўлса, тушунчаларни таърифлаш ва изоҳлаш мумкин.

2. Агар фикр жуда мавҳум бўлса, мисол, ҳикоя ёки ривоят келтириш мақсадга мувофиқдир.

3. Ўхшаш ва фарқли томонларини айтиб ўтиш, муқояса қилиш ҳам асосий мазмунни очиш йўллари-дан ҳисобланади.

4. Ўқувчида тугиладиган савол ва эътирозларга қарши сабаб, далил, гувоҳ келтириш ҳам фикрни

очишга хизмат қилади. Матнда энг кўп қўлланиладиган йўллардан бири ҳам шудир.

5. Нарса, ҳодиса ва кишиларни яхшироқ танитиш мақсадида тасвир усулидан фойдаланиш мумкин.

6. Асосий фикрнинг турли жумлалар ҳолида яширин такрорланиши ҳам хатбошини ташкил этувчи йўллардан биридир.

Хатбошида асос жумла билан уни очиб берувчи жумлалар орасида боғланиш бўлиши жуда муҳимдир. Асосий фикр қанчалик кучли бўлмасин ундан йироқ бўлган ва бошқа бир фикрни акс эттирган ёрдамчи жумлалар қўлланилса, параграфдаги уйғунлик бузилади.

Хатбошиларнинг аниқ бир ҳажми йўқ. Муҳим фикрлар кенг, оддий фикрлар қисқа хатбошини ташкил этади. Бунинг учун матннинг умумий режаси назарда тутилади ва ўқувчини ишонтира олишга муваффақ бўлиндими, йўқми, эътиборга олинади. Хатбоши битта тушунчанинг йиғиндиси эканлигини унутмаслик керак. Бир неча мустақил фикрни битта хатбошида муҳокама қилиш ёки битта фикрни бир неча хатбошига бўлиш каби хатолардан сақланиш лозим.

Хатбошилар орасидаги боғлиқлик

Мавзуни бир бутун ҳолда ифодалаш учун бир хатбошида муҳокама қилинган фикрни бошқа хатбошидаги фикрга боғлаш шарт. Шунда режанинг ривожланиш жараёни ўқувчи томонидан осон сезилади. Ўзимиз ёзганларимиздаги фикрий боғланишни кузатганимизда қийналмаслигимиз мумкин, аммо бу ерда энг муҳими, ўқувчининг бу боғланишни тушунишидир.

Хатбошилар орасида боғлиқликни таъминлашнинг бир қанча йўли бор. Буларнинг асосийси, ўтиш жумласини қўллаш усулидир. Одатда, ўтиш жумласи хатбоши охирига қўйилади. Бу жумлада бундан кейин келадиган хатбошида ёритилувчи мавзуга алоқадор тушунчалар ўрин олади. Шу тарзда ўқувчини янги хатбошига ўтишга ҳозирлаган, унинг фикрларини жамлашга ёрдамлашган бўламиз.

Кўпинча катта матнларда ўтиш жумласи ўрнида, ўтиш хатбошичаси қўлланилади. Ёзма матнимизда муҳим бир хатбошидан, бошқа бир муҳим хатбошига ўтилар экан, илк жумлалари олдинги, охириги жумлалари кейинги хатбоши билан боғлиқ изоҳ хатбошича қўлланилиб, режа ва матннинг бўлимларга ажратилиши ўқувчига маълум қилинади. Кенг тарқалган усуллардан яна бири эса хатбошининг бошида «ўтиш

иборалари»ни қўллашдир. «Аввало, иккинчидан, бошқа томондан...» сўзлари санашни, «натихада, шу сабабли...» сўзлари оқибат ва хулосани кўрсатади. «Шунингдек, ҳақиқатан, шу билан бирга, аммо айтиш керакки...» каби сўзларнинг ҳаммаси шу хатбошини олдинги хатбошилар билан боғлаб, ўртада кўприк вазифасини бажаради. Яхши ёзувчи бўлиш учун матннинг тушунилиши нуқтаи назаридан, ўтиш хатбоши, жумласи ёки ибораларидан унумли фойдаланишни билиш шартдир. Лекин мукамал тартибгина баъзан бундай нарсаларга эҳтиёж қолдирмасдан, ёзувни тўла қамраб олишга етарли бўлиши мумкин. Бу эса янада мақбул йўлдир.

Хатбошининг аҳамияти

Хатбоши фикр-мулоҳазаларни баён қилиш, ўқувчининг диққатини тортишда катта роль ўйнайди. Хатбошиларга бўлинмаган матнлар, ўқувчини психологик (руҳий) жиҳатдан адаштиради, ривожлантирилган фикрларни, тартиб ва боғланишларни сезиб, уқиб олишига тўсқинлик қилади. Шундай экан, матнни хатбошиларга ажратишда ўта диққатли ва талабчан бўлишимиз керак.

ЁЗМА МАТНДА АЛОҲИДА ДИҚҚАТ ҚИЛИНИШИ КЕРАК БЎЛГАН БЎЛИМЛАР

Кириш қисми

Кириш ўқувчи юзлашадиган матннинг бошланғич қисми бўлиб, шу жиҳатдан катта аҳамиятга моликдир. Унинг вазифаларидан бири матннинг моҳияти, мавзунинг нимадан иборат эканлиги ҳақида ўқувчида тасаввур ҳосил этишдир. Шу сабабли, бу қисм кераксиз сўзлар билан узайтирилмасдан асосий мавзу билан таништирилгач, тугатилиши лозим.

Кириш қисмининг яна бир вазифаси, ўқувчида матн жумлаларини ўқишда давом этиш истаги ва қизиқиш уйғотишдир. Буни амалга ошириш учун кириш қисми устида диққат билан ишлаш шарт. Кириш қисмини қизиқарли тасвир, мавзунинг эътиборни тортувчи ва ўқувчи учун фойдали бўладиган жиҳатларини кўрсатувчи шарҳ ёки саволлар, машҳур кишиларнинг ифодалари, қизиқарли воқеалар зикри, латифалар, умумий маълумотлар ва таассуротларга зид, теша тегмаган, қутилмаган ҳукмлар, муқоясалар билан бошлаш ўқувчида мавзуни охирига қадар ўқиб чиқиш истагини уйғотади.

Хулоса қисми

Хулоса қисми, фикрнинг якуни ва унинг энг муҳим унсуридир. Энг сўнгида айтилган сўз, энг кўп эсда қоладиган хусусиятга эга бўлиши керак. Қаламга олинган мавзу тугалланар экан, ёзилиши керак бўлган хусусларнинг барчасига тўхтаб ўтилганлигига диққат қилиниши лозим. Матн узун ва панд-насиҳат руҳида бўлса, ундаги маълум фикрларни хулосалаган хатбоши, чиройли хулоса қисми бўлиши мумкин. Қисқа матнларда эса бундай қилиш лозим эмас. Унинг ўрнига, асосий гояни онгимизга сингдирувчи битта жумла ҳам қўлланилиши мумкин. Матндаги мақсад ва гояни акс эттирувчи чиройли сўз, мақол, шеър парчаси, ҳикояча ва ҳазиломуз жумлалар, ёхуд сермаъно, соғлом, пурҳикмат бир ифода қўлланилиши фикрни чиройли хулосалаш йўлларида биридир.

Асосий қисм

Матннинг бошланиш қисми кириш, тамомланиш қисми эса хулосадир. Бу икки қисм орасидаги мавзунинг ёритиб берган асосий фикрга ривожланиш бўлими (асосий қисм) дейилади. Айтиладиган фикрларнинг барчаси ушбу бўлимда қаламга олинади. Иншо учун керакли амалий кўникмаларнинг энг кўп қисми, ушбу бўлимга тааллуқлидир.

Ҳикоя, роман ва сахна асарларида, асосан ривожланиш (кульминация) қисмидан сўнг тугун қисми келади. Тугун — бу воқеа-ҳодисаларнинг жадаллик билан ривожлана бориб, охирида муаммоли вазиятнинг вужудга келиши, хавотир ва ҳайратнинг энг юқори даражага етган, ўқувчининг бутун диққатини жалб қилган ўриндир. Тугундан кейин ечим (натижа, хулоса) қисми келади.

Жумла

Хатбошилар жумлалардан ташкил топади. Шу жиҳатдан, баён ишларида жумланинг тузилиши, жумла турлари, турли жумлаларнинг матнда қўлланилиши, яхши бир жумланинг изчиллик хусусиятлари каби нуқталар устида диққат билан тўхтаб ўтилади.

Жумла нима?

Воқеа-ҳодиса, ҳукм, орзу-истак, ҳаяжон ёки сўроқ ифода этган, тугал маънога эга бўлган сўз ёки сўзлар гуруҳига жумла дейилади. Жумла тугал маъно ифодалагани учун, ўқувчи ёки тингловчида қониқиш ҳосил бўлади, яъни жумланинг маъноси аниқ тушунилади. Шу сабабли жумладан сўнг ҳеч қандай сўроққа ҳожат қолмайди. Масалан, «Қуёш чиқди» тугалланган жумладир. Аммо «Қуёш чиқаётганда...» бирикмаси маъ-

но чала қолганлигидан ва «Кейин нима бўлган?»», «Давоми борми?» деган сўроқларга ўрин қолдиргани учун, жумла ҳисобланмайди.

Жумла хабар, сўроқ ва ҳис-ҳаяжон маъноларини билдириб, содда ҳамда қўшма гаплардан иборат бўлади. Қўшма гапнинг турлари ва хусусиятларини билиш, уларда тиниш белгиларини тўғри ишлатиш жумланинг мукамаллигини таъминлайди.

Мукамал жумла қандай бўлиши керак?

Иншо талабига кўра чиройли жумла, аввало грамматик томондан хатосиз бўлмоғи лозим. Жумла тил қоидаларига мувофиқ бўлса-да, фикран ва мантиқан унда саёзлик бўлиши мумкин. Демак, мукамал жумла маъно жиҳатдан ҳам мукамал ва аниқ бўлиши керак. Маъноси тўғри бўлишига қарамасдан, маъхум бир жумла тузган бўлишимиз мумкин. Шунинг учун учинчи талаб, жумланинг ўзи ифодаламоқчи бўлган фикрни жуда очиқ ва тушунарли шаклда етказа билишидир. Ана шундан кейин жумлада табиийлик, нафислик, оҳанглик каби янада юксакроқ хусусиятлар кўзга ташланади. Қуйида мукамал жумла тузиш учун керак бўлган хусуслар ҳақида сўз юритамиз.

I. Грамматик жиҳатдан тўғрилиқ

Жумла мукамал чиқиши учун эга, кесим, ҳаракат ва иккинчи даражали гап бўлақларини унутмаслик, уларни бир-бири билан боғлай олиш, улар орасидаги боғланиш тил қоидаларига мувофиқ тарзда бўлиши шарт. Акс ҳолда жумламиз мавҳум, бўш чиқиши мумкин. Грамматик хатолар асосан, қўшма гапларда учрайди. Чунки уларда бир неча фикр мавжуд бўлиб, зехнимиз бу фикрлар талаб қиладиган сўз муносабатларининг барчасини тартибли ёзишга баъзан ожизлик қилади. Бошқа баъзи янглишликлар эса қўлланилиш тарзи яхши англамаган сўзлардан пайдо бўлади. Мисоллар:

1. «Бироз бўйи узун, кўриниши соғлом, юз ифодаси қатъий, ёйсимон қошлари ва кескин боқувчи кўзлари бор». Жумланинг чўзилиб кетганлиги, сифатларни келтиришдаги эътиборсизлик ва уларни ўз ўрнида қўлланмасликдан гализлик вужудга келяпти. Аслида эса «қатъий» сўздан кейин «бир киши эди» бирикмаси қўйилиши ва жумла иккига ажратилиши керак эди.

2. «Бирдан синф эшиги очилади ва ичкарига ўша тортинчоқ хатти-ҳаракатли ўқувчи кирди». Бу ердаги камчилик жумладаги феълларнинг замон жиҳатдан мос келмаслиги сабабли вужудга келган. Бу тур хатолар ёзувда кўп учрайди.

3. «Ишларни маслаҳатлашиб қилмоқ ожизлик эмасдир, аксинча юксалтирар». Бу жумлада кесим тугал маъноли эмас. (Хотирага дарҳол «нимани юксалтирар?» сўроги келади, чунки иккинчи қисмда битта сўз етишмаяпти). Агар «аксинча, кишини юксалтирар» дейилганида эди, маъно тугалланган бўлур эди. Грамматик хатоларнинг бир қанчаси ана шундай баъзи гап бўлаklarининг тушиб қолишидан, эътиборсизликдан келиб чиқади.

II. Мантиқ ва маълумот жиҳатдан тўғрилиқ

Жумла нафақат тил қоидаларига уйғун бўлиши, балки маъно, фикр жиҳатдан ҳам тўғри бўлиши лозим. Фикр янглишлиги баъзан чуқур ўйламасликдан, баъзан эса дунёқарашдаги камчилик, нотўғри нуқтаи-назардан келиб чиқади. Масалан, «Ҳар ким ҳаётини ўқиб яратади», «Барча жонзотлар каби инсонлар ҳам жамият ҳолида яшайди», «Бир санъаткорнинг қадр-қиймати, асарларининг кўплиги билан ўлчанади» каби жумлалар мантиқан хатодир. Чунки ўқимасдан ҳаётини яратганлар бор. Баъзи жонзотлар алоҳида яшашади ва санъаткорнинг мавқеи асарларининг сони билан эмас, сифати билан белгиланади.

«Онам, отам ва уч укам билан беш кишилик бир

оиламиз» жумласида ҳам маъно бузилиши мавжуд. Чунки учта укаси бўлса, ўзи билан олти кишилик оила бўлади. Бундай зиддиятлар битта матнининг турли ўринларидаги ифодаларга кўра ҳам бўлиши мумкин. Яъни бир жумладаги фикр бироз олдин айтилган бир жумлага зид тушиши ва уни нотўғри талқин қилинишига олиб келиши мумкин.

«Ёшлик хотираларим амалга ошди» (хотира эмас, орзуларим), «Тушган чақмоқ сабабли икки чўпон ёниб кўмирга айланди» (чақмоқ эмас яшин тушади) жумалари сўз маъносини билмасликдан келиб чиққан хатолардир.

Бундан ташқари, жумлада берилган маълумотнинг ҳақиқат эмаслиги масаласи ҳам бор. Масалан, «Жигарларидан отилиб чиққан овоз билан хайқирди» дейиш хатодир. Чунки овоз жигарда эмас, бўғиздан пайдо бўлади. Бундай хатолар эса маълумот камлигидан ва яхши мушоҳада юрита олмасликдан келиб чиқади.

III. Маъно аниқлиги

Аниқлик бир сўзнинг осон англашилиши маънонинг эгаси истаган тарзда тушунилиши учун, бекаму кўст ифодаланиши демакдир. Аниқликдан маҳрум жумлада нима дейилмоқчи бўлгани баъзан оз-моз

сезилади. Сўзлар баъзида ҳеч нарса ифодамай олмайдиган даражада бўлиши, баъзида эса бирданига бир неча маъно англатиши мумкин. Бундай ҳолда қайсисини танлаш кераклигини билолмай қоламиз.

Аввало, муаллифнинг зеҳни турли-туман нарсалар билан банд бўлса, яхшироқ ўйламаса, нима демоқчи бўлаётганини фарқлай олмаса, жумла ноаниқ бўлиб қолади. Демак, очиқ-ойдин ва тушунарли жумлалар тузиш учун, аввало аниқ-равшан фикрлаш лозимдир.

Мақсад ва гоёни ифодада шунга мос сўзларни танлай билмаслик ҳам мубҳамликка олиб келади. Масалан, «Фалончи ёзувчи «Севги» пьесасини ёзди ва ўйнатди» жумласида, «ўйнатди» сўзи бошқа бир маънода ҳам келиши мумкин. Шунинг учун бу сўз айтилган жумлага мувофиқ тушмайди. «Санъаткорнинг шахсида келажакка интиламиз, миллатимизни ҳам олға бошлаймиз» жумласида ҳам сўзлар ноўрин қўлланилган ва нима дейилмоқчи бўлгани англашилмай қолган.

Жумланинг ўта узун бўлиши ва ундаги бўлақларнинг етарли бўлмаслиги ҳам маънони мавҳумлаштиради. Агар жумла унсурлари мукамал бўлсаю, сўзлар ўрнида, тартибли ишлатилмаса ҳам аниқлик йўқолади. Масалан, «Эртаси куни ўлган хизматчини бир неча улов билан юртига жўнат-

дик» жумласи нотўғри тартиб сабабли бир неча маънода талқин қилиниши мумкин. Гап ўлган хизматчини эртаси кун юртига жўнатиш ҳақида кетаётган бўлса, унда: «Ўлган хизматчини эртаси куни бир улов билан юртига жўнатдик» дейилиши керак эди. «Бироз ҳаво олиш учун ташқарига чиқдим» жумласи ҳам мавҳум. «Ҳаво олиш учун бироз ташқарига чиқдим» шакли тартиб сабабли аниқлик касб этади. Тиниш белгиларининг қўлланилмаслиги маъно янглишликларига, яъни ноаниқликка олиб келади. «Қиз синглисига қаради» жумласига вергул қўйсак, «Қиз, синглисига қаради» шаклига маъноси ўзгаради.

Олмошларнинг юқорида айтиб ўтилган жумла бўлакларидан қай бирига тегишли эканлигининг қатъий эмаслиги ҳам ноаниқликни келтириб чиқаради. Масалан: «Али бир велосипед олган экан, аммо икки кундирки уни кўра олмадим» жумласида, уни олмошининг Алига ёки велосипедга тегишли эканлиги маълум эмас.

Муқоясада ҳам аниқликни таъминлашга эътибор қилиш лозим. Масалан, «Мен Ҳасанни Турсундан кўпроқ яхши кўраман» жумласида, Ҳасанни ҳам, Турсунни ҳам яхши кўраман, аммо Ҳасанни кўпроқ яхши кўраман дейилмоқчими ёки «Мен Ҳасанни,

Турсуннинг уни яхши кўришидан ҳам ортиқроқ яхши кўраман» дейилмоқчими?

Юқоридаги мисоллардан англашилмоқдаки, жумла тузилганидан сўнг, унда асл маънодан ташқари бошқа маънолар ҳам чиқиш-чиқмаслигини текшириб бориш фойдадан ҳоли эмас.

IV. Лўндалик

Жумлада мақсад ва гоёнинг энг қисқа шаклда англантилишига лўндалик дейилади. Жумлада кераксиз, ортиқча сўзларни ишлатмасликка диққат қилиниши лозим. Лўндалик кенг, теран бир фикрни телеграммадаги сингари қисқартириш ва бир неча сўзга юклаш эмас, балки буни тўла қамраб олишга ёрдам берадиган тушунарли, аниқ тушунчани қўллаш, кераксиз сўзларга ўрин бермасликдир.

Кераксиз ифодалардан қутулишнинг энг яхши йўли, фикрларни ясамалик, сохталик ва тақлиддан холи ифодалашга ҳаракат қилишдир. Сўзларни фақат муҳим вазифа бажарсагина ёки ташлаб кетилса фикр нуқсонли ҳолга келсагина қўллаш лозим.

Узун, аралаш-қуралаш жумлалар тузиш, боғловчиларни кўп ишлатиш, бир сўз билан англантиш мумкин бўлган маънони бир қанча сўзлар билан англантиш, синоним сўзларни кетма-кет келтириш, қўшим-

чалар, от ва феълларнинг такрорига йўл қўйиш лўндаликка монелик қилувчи хусуслардир. Мисол учун, қўйдаги жумлалар лўнда жумла ҳисобланмайди:

1. Ҳаммангизга салом айтиб, доимо ҳурматимни изҳор этиб, жиянларимнинг кўзларидан ўпиб, танишларга саломимни билдиришингизни илтимос қиламан.

2. Бу ҳаракат унинг қадрини ва қийматини камайтиради.

3. Китоб шахслар томонидан ёзилади.

4. Меҳнаткаш бўлганларни ҳамма севади. (Меҳнаткашларни дейиш мумкин.)

V. Равонлик, оҳангдорлик ва бошқалар

Жумлада акс этаётган тасвирлар васфи равон талаффузли, инсонда ҳис-ҳаяжон уйғотадиган тарзда оҳангдор, санъаткарона ифодаларда бўлиши керак. Кўпгина буюк ёзувчи ва шоирлар, асарларини қайта-қайта таҳрир қилиб, муҳаррир назаридан ўтказиб, баъзи сўзларни олиб ташлаб, ўрнига янада муносиброгини қўядилар. Бу, сувратларини битказган рассомнинг сўнгги ретушлаш (сувратнинг камқўстини тўғрилаш) ишларига ўхшайди.

Равонлик сўзларнинг талаффузи билан боғлиқ бўлиб, хаёлларни тезда жалб этиши билан ҳам кўзга ташланади. Бунинг учун қулоқни қоматга келтирув-

чи овозлардан, айқаш-уйқаш ифодалардан сақланиш лозим. Бундан ташқари, ичида атамалар, бегона иборалар кўп бўлган жумла ҳам равонлигини, мўъжазлигини йўқотади.

Жумланинг оҳангдорлиги сўзларнинг тизими ва товушларнинг музиқийлиги билан алоқадордир.

Ишода жумлалардан фойдаланиш

Қисқа ва содда жумлалардан фойдаланиш қулайроқ бўлганлиги учун иложи борича узун жумлаларни қўлламаслик лозим. Грамматик хатоларнинг кўпчилиги узун жумлаларни ишлатишдан келиб чиққанидай, аниқлик, лўндалик, оҳангдорлик ва равонлик каби сифатларга тўсиқ бўлувчи сабаб ҳам жумланинг узун бўлишидир.

Узун жумлалар кўпроқ илмий матнларда, далил ва исбот талаб қилувчи, теран очиб берилиши керак бўлган тушунчалар ифодасида қўлланилади. Чунки бундай жумлаларда ҳаракат ва ҳаяжонни тўхтатувчи таъсир бор. Шу жиҳат доим эсда тутилиши ва ҳис-ҳаяжон уйғотувчи парчалар қисқа жумлаларда ёзилиши керак. Шунингдек, ҳажм жиҳатдан кичик матнларда узун жумлаларни қўллаш ҳам мутаносибликни бузади. Диққат-эътиборли киши жуда узун жумлаларни осонгина бир неча содда

жумлага ажрата олади.

Тасвирий ифодаларда ярим очиқ қолдирилган жумлалар, ибораларни қўллаш тамойили ўқувчининг зеҳнини чархлайди, хаёл кучини ҳаракатга келтиради.

Ўзгарган, яъни умумий қоидага бўйсунмайдиган жумлалар, кўпроқ оғзаки нутқда ишлатилиши сабабли, уларни қўллаш, матнга сўзлашув ва самимият ҳавосини беради. Шунинг учун айниқса, суҳбат ва тажриба тарзидаги матнларда бундай жумлаларнинг таъсири каттадир. Ўзгарган жумлаларни матннинг барча ўринларида қўллаш мумкин. Жиддий мавзуларга қўл урилганда эса, қоидали жумлаларга ўрин бериш зарур.

Матнни жонлантириш учун бирин-кетин турли тузилиш ва қурилишга эга жумлалар қўлланилиши керак. От кесимли, феъл кесимли, қисқа, узун, тасдиқ ёки инкор туридаги жумла фақат биттасини кетма-кет ишлатавериш ҳам матнга бир хиллилик (монотонлик) беради ва ўқувчини зериктиради.

Гап бўлакларининг кесимга яқинлаштирилиши, уларнинг маъноларига нозиклик ва алоҳида аҳамият юклайди. Буни эсда тутган ҳолда, қайси сўзга эътиборни тортмоқчи ва урғу бермоқчи бўлсак, бу сўзни кесимдан олдин келтиришимиз керак. Шундагина мақсад ва фикримиз янада аниқ-равшан ифодаланади.

Сўзлар

Матннинг хом ашёси сўзdir. Фикрлаш ва уни бошқаларга етказиш сўз танлаш ва уни ўрнида қўллаш билан боғлиқ. Ўринли сўзларни топа олмасак, гапимиз ва матнимиз ўз қийматини йўқотади. Шундай экан, сўзлар билан боғлиқ баъзи нарсаларни билишимиз шарт.

Сўз турлари

Ҳамма сўзларни ҳам бир хилда осон таърифлаб бўлмайди. Моддийликни билдирувчи (тош, стол, арслон, бўри... каби) сўзларни осонгина тушуниб изоҳлай оламиз. Булар, аниқ (конкрет) сўзларdir. Ақл билан мушоҳада қилинадиган нарса ва ҳодисаларни билдирувчи сўзлар эса (гўзаллик, севги, ақл, зако... каби) қўл билан ушлаб, кўз билан кўриб бўлмаганлиги учун қийинроқ идрок этилади. Буларга абстракт, мавҳум сўзлар дейилади.

Нотаниш сўзларнинг маъноси, лугатга қараб ўрганилади. Аммо матнларда сўзларнинг лугатда учрамайдиган маънода қўлланганини ҳам учратиш мумкин. Биринчисига лугавий маъно ёки ҳақиқий маъно, иккинчисига эса мажозий маъно дейилади. Сўзнинг мажозий маънода қўлланишини қадимда «илми бадеъ» ўрганган. Адабий санъатлар, тасвирий воситалар ҳақидаги

билим ўргатган. Истиора, мажози мурсал, киноя, таъриз, таврия... каби сўз санъатларидан воқиф бўлмай туриб, сўзларнинг қайси маънода келганлигини аниқлаш қийин. Агар, «унинг кўзи ўткирдир», «пулни майдала», «ватанини қутқарган шер», «печкани ёқ» сўзларида, тагига чизилган сўзларни лугавий маъносида туншунсак, асл мазмунни англамай қоламиз.

Яна, ўз маъноларидан ташқари, бошқа маъноларда ҳам келувчи сўз бирикмалари ҳам бордирки, буларга ибора (фразеологизмлар) дейилади. Иборалар, халқ донишмандлиги, сезгирлиги, ақли, тажрибаси маҳсули бўлиб, хотирага кучли хаёлий озуқ беради. «Игна билан қудуқ қазимоқ», «Бургани деб кўрпани ёқмоқ», «Оғзи ошга етганда бурни қонамоқ...» каби.

Кундалик ҳаётда қўпол, қулоққа эриш эшитиладиган баъзи сўз ва иборалар ишлатиладики, буларга жаргон дейилади. Жаргонлар маданий тил ташқарида вужудга келади, бирор касб-хунар кишилари ёки гуруҳ орасида турли шаклда яшайди.

Баъзи сўзларнинг маъноси тор бўлади. Масалан, сариқ мушук дейилганда мушукнинг бир турини, мушук дейилганда кенг маънода мушукларнинг барча тури назарда тугилади. Шунингдек, уй ҳайвони, юнгли-сут эмизувчи - жонивор - махлуқотларнинг баъзи сифатлари «сариқ мушук» иборасига қайси-

дир жиҳатдан ўхшаб кетса-да, лекин хос атамалар каби кенг маънони ифода этишмайди. Баъзан сўзлар қўллаш эътибори билан маънолар даражама-даража узоқлашиб, мавҳумлашиб боради. Бошқа бир мисол: «Бозорга бордим; баъзи нарсалар олдим» десак, мубҳам гапирган бўламиз. Агар «баъзи нарсалар» ўрнида «озиқ-овқат», «озиқ-овқат» ўрнида «гўшт», «гўшт» ўрнида «қўй гўшти», унинг ўрнида «қўй қиймаси» дейилса, мақсад даражама-даража янада аниқроқ ифодаланади.

Демак, тор маъноли сўзлар аниқ, кенг маъноли сўзлар эса ноаниқ сўзлардир.

Тилда, бир маънони ифодалаш учун бир қанча сўзлар қўлланилиши мумкин. Бундай сўзларга синонимлар дейилади. Мисол: юз, чеҳра, башара, афт... Аммо синоним сўзлар қўлланишда нозик маънолар билан ўзаро фарқ қилади.

Булардан ташқари, омоним сўзлар, яъни шакли бир хил, аммо маъноси ҳар хил сўзлар ҳам мавжуд. Масалан, турк тилида от сўзи турли маъноларда ишлатилади. Омоним сўзлар, айниқса, туюқ санъатида кенг қўлланилади.

Сўз бойлигимиз

Бир тилда мавжуд сўзларнинг барчаси ўша тилнинг лугат бойлигини ташкил қилса, ҳар бир киши-

нинг билган сўзлари, унинг шахсий сўз бойлигини ташкил этади. Инсон соғинч ва туйғуларини, кўп сўз билсагина аниқ ва осон ёза олади. Сўз бойлиги камбағал бўлган кишилар эса бирор нарса ёки мавзунини чекланган, саноқли сўзлар билан англатадилар. Улар тушунчаларни яхши англата олмайдилар. Сўзнинг нозик томонларини кўрсата билмайди. Сўз бойлиги кам одамнинг сўзлари қуруқ ва бемаза бўлиб қолади.

Зеҳнимиздаги сўзларнинг ҳамма вақт ишлатиладиганлари актив (фаол), кам қўлланадиганлари фақат ўқиганда ёки эшитган вақтимизда эсга тушадиганлари пассив сўз бойлигини ташкил этади. Ёзма нутқни ўстиришда илк тавсия фаол сўз бойлигини мумкин қадар бойитишга ҳаракат қилишдир. Бугунги кунда ёзувчиларнинг даҳоликлари улар қўллаган сўзлар сонининг кўплиги билан ҳам ўлчанади.

Айрим мамлакатларда зиёлиларнинг сўз бойлигини ўстириш учун тадқиқотлар ўтказилади. Бу хусусда амал қилинадиган услублар мактабларда ўргатилади. Назаримда сўз бойлигини ўстириш борасида илмий китоблар нашр этилса фойдали бўларди.

Сўз бойлигини ошириш учун кўп китоб ўқиш, учраган янги сўзларнинг ёзилиши, талаффузи ва қўлланилишини яхши ўрганиш, уларни тез-тез қўллаб, актив (фаол) сўз ҳолига келтириш тавсия қилинади.

Сўз танлаш

Сўзлар икки жиҳатдан диққат ва синчковлик билан танланишни тақозо қилади:

1. Бирор нарсани сўз билан англатишни истасак, суҳбатдошимиз бизнинг мақсадимизни тўла ва тўғри англай олиши учун, шунга мос сўз излашимиз ва танлашимиз керак.

2. Инсоннинг қадр-қиймати ва сўзи унинг муомаласи билан ҳам ўлчанади. Ҳар бир гапимиз, сўзимиз инсонийлигимизнинг кўзгуси ҳисобланади. Босиқ, хушчақчақ оҳангли сўзлар билан бирга, кўпол, нафсониятга тегувчи, жаргон сўзлар ҳам мавжуд. Уларни диққат билан танлаш ва қўллаш шарт. Масалан, ўқув йили охирида дарслардан «қарзи» бўлган талабага нисбатан «думи бор», «икки дарсни эплай олмади», «икки дарсдан қарздор...» каби сўзларни ишлатиш мумкин, аммо ҳар бирининг таъсири ва англатадиган маъноси бошқадир.

Сўзларни қўллаш

Сўзлар ўзлари билдирган нарса борлиқнинг фақатгина рамзи холос. Борлиқ сон-саноксиз бўлгани ҳолда, сўзлар сони чегараланган. Нарса-ҳодисаларни аниқ номлашда қийинчиликлар тугилади. Шу сабабли, бир қанча тадбирларга мурожаат қиламиз. Булар:

1. Ҳаётда нарса ва ҳодисалар доимо ўзгариб туради. Шунинг учун воқеаларни ўз санаси билан ёзиш келажакда содир бўлиши мумкин бўлган турли баҳс-мунозараларнинг олдини олиши мумкин.

2. Борлиқ, яъни нарса-ҳодисаларнинг иккинчи хусусияти, уларнинг ҳеч бири бошқасини тақрорламаслигидир. Фикр юритиб ўхшаш нарса-ҳодисалар орасидаги фарқларни кўришга ҳаракат қилмоғимиз керак. Бунинг матндаги амалий йўли, ўхшаш нарса-ҳодисаларни рақамлаб чиқишдир. Бу йўл билан адашишлар ва англашилмовчиликлар барҳараф этилади.

3. Нарса-ҳодисаларни таърифлаш ва рақамлашдан ташқари, уларни бошқа ўхшаш нарса-ҳодисалардан ажратиб турувчи хусусиятлари ва сифатлари билан ҳам яхшироқ таърифлашимиз, ифодалашимиз мумкин.

4. Сўзларнинг имкон қадар тор маъноларини қўллаш ҳам нотўғри тушунишнинг олдини олади.

5. Демак, юқорида нарса-ҳодисаларни очик, аниқ ифодалаш йўллари кўрсатиб ўтдик. Инсон баъзан бунга тесқари ифода қўллашга мажбур бўлади. Бу нарса маҳкамаларда, сиёсий мавқеларда ва шахсий алоқаларда сир бериб қўйишнинг, чорасиз қолишнинг, дил огритишнинг олдини олади. Бундай шароитда эса, юқоридаги тавсияларга зид ҳаракат қилиш, ҳолатни яхшироқ тасаввур қилиш ва тор маъно ўрни-

га мумкин қадар кенг маъноли, қобикқа ўралган, мавҳум сўзларни танлаш керак.

Иншода сўз танланар экан, мавҳум сўзларни эмас, аниқ сўзларни танлаш афзалроқдир. Чунки зеҳн мавҳум тушунчаларни идрок этиши қийин. Шунингдек, алоҳида бир соҳага алоқадор атамаларни, уларни билмайдиган кишиларга нисбатан қўллашдан сақланиш лозим. Мурожаат этилаётган кишининг савиясини назарда тутиш ҳамда уларга ҳам маълум бўлган умумий ифодалар топиш, тушунмаслик эҳтимоли бўлган сўзларни, албатта, изоҳлаш керак. Кўпинча, йўл қўядиган хатомиз бир-бирига зид бўлган сўзларни қўллаш орқали юзага келади. Масалан, чиройли ёки хунук, узун ёки қисқа, яхши ёки ёмон сифатларидан бирини афзал кўриб айтиб юборамиз. Бинобарин, уларнинг ҳар иккаласи орасида яна бошқа сўзлар ҳам мавжуд. Демак, бундай ҳолатларда, иккита муқобил сўздан бирини танлаш эмас, шунга мос бўлган энг уйғун сифатни топишга ҳаракат қилиш керак.

Матнда бир сўзни қайта-қайта такрорламаслик учун синонимлардан фойдаланиш мумкин. Чунки бир сўзни бир неча маротаба қўллаш нохуш таъсир қилади. Жиддий аҳамият берилиши керак бўлган яна бир хусусият эса сўзларнинг талаффузи ва имлосига диққат қаратишдир. Баъзан бир янглиш сўз, бутун парчанинг таъсирини йўққа чиқаради. Бир сўзнинг ёзилишидан тор-

тиб ургу, талаффуз ва жумлаларда қўлланилиш жиҳатларигача батафсил ўрганишимиз лозим. Акс ҳолда масҳара бўламиз, нохуш вазиятга тушамиз.

Матнни тузатиш

Юқорида мустақил бир матнни юзага келтириш ва унга алоқадор қоидаларни ўқиб чиқдик. Демак, матн олдин қайд қилиб қўйилади, кейин такрор ўқилиб тузатилади ва оққа кўчирилади. Ҳатто баъзи таниқли ёзувчилар ҳам ўз ёзганларини бир неча маротаба қораламадан ўтказишади. Биз завқ билан ўқийдиган қанчалаб машҳур асарларнинг вариантлари қоғоз саватларига улоқтирилганидан кейин шакланган. Иншо ёзишни энди бошлаганларга ўз-ўзини назорат ва танқид қилиш имконидан фойдаланиш тавсия қилинади. Бу эса ёзиш қобилиятини ўстиради.

Ўз-ўзимизни қуйида берилган саволлар билан назорат қилиб борсак ёзиш малакасини эгаллашимиз осонлашади. (Баланд овозда ўқисак ёки бошқа бировга ўқитсак, қулоққа ёқмаган қисмлар янада яхшироқ таҳрир қилинади.)

Саволлар

1. Мавзудан четга чиқилганми?
2. Мавзунинг бутунлиги ва равонлигини бузган ноўрин фикрлар борми?

3. Кириш қисми қизиқарлими?
4. Хатбошиларда асосий гоё, ёрдамчи фикрлар, бир-бирини тўлдирганми?
5. Битта хатбошида бир неча фикр борми? Ягона бир фикр (гоё) бир бутунликни вужудга келтирадиган тарзда ишланганми?
6. Кераксиз хатбоши борми?
7. Фикрлар лўндами? Мавҳум ўринларни янги фикрлар билан очиш эҳтиёжи борми?
8. Маълумотлар, фикр-мулоҳазалар тўғрими, кундалик турмушга мосми?
9. Фикрлар тартиби ва боғланиши тўғрими? Баъзи ўринларда фикрлар очиқ ва боғланмай қолмаганми?
10. Энг муҳим фикр кераклича бўрттирилганми?
11. Жумлалар тўғри танланган ва қўлланганми?
12. Жумлаларда грамматик, мантиқий хатолар, кераксиз сўзлар йўқми?
13. Техник ва мавҳум сўзлар қатнашганми?
14. Сўзлар ўқувчининг савияси (даражаси) ва мавзу билан мос тушадими? Ва ҳоказо...

ЁЗИШМАЛАР

Матнлар жумла гўзаллиги, имло тўғрилиги, ти- ниш белгиларидан бошқа ташқи жиҳатга оид баъзи шакл ва усул қоидаларига эга бўлгач, исталган му- каммалликка эришади. Шу сабабли, айниқса, раҳ- барлик ишларини ёқтирувчи ўқувчиларимизга ёзиш- ма турлари ва уларнинг ташқи кўриниш шакллари, ёзиш қоидалари ҳақида ҳам маълумот беришимиз керак бўлади.

Ёзишмалар ўз хусусиятларига кўра бир-биридан фарқ қилувчи гуруҳларга бўлинади. Уларни асосан уч турга ажратиш мумкин:

1. Шахсий ёзишмалар.
2. Расмий ёзишмалар.
3. Тижорий ёзишмалар.

I. Шахсий ёзишмалар

Шахслар орасида алмашилиб турувчи ёзма матн- ларга «шахсий ёзишмалар» дейилади. Булар ичида энг кўп учрайдигани мактубдир. Бундан ташқари, ёзишмаларнинг «таклифнома», «табрикнома» (қут- лов қоғози)» каби турлари ҳам мавжуд.

а) Мактублар

Шахсий мактублар, узоқдаги шахс билан ёзув

воситасида сўзлашиш, фикр алмашиш учун ёзилади. Унда қўлланиладиган ифода тарзи мактуб йўлланган кишининг шахсига кўра ўзгариши мумкин. Мактублар, асосан жиддий бир самимият ҳавосини ташийди. Бу масаладаги нозикликларни «одоби муошарат» қоидалари белгилайди. Мактуб шахсиятимиз ва характери-мизнинг кўзгусидир. Шунинг учун ифода ноқислиги, тартибсизлик ва қўполликдан иложи борича сақланиш лозим. Мактубда танланган сўзлардан тортиб, ёзув, сиёҳ, қоғоз ва хатжилднинг турига қадар эътибор қилиш керак. Шахсий мактублар бошқа биров томонидан очилмайди. Эгасиз мактуб очилмаслиги ва рухсатсиз ўқилмаслиги керак. Шахсий мактубларга жавоб қайтариш назокат ва бурчдир.

Мактуб сифат жиҳатдан қандай бўлиши керак?

Қоғоз. Оддий, лекин сифатли, чизиқсиз, ўлчами катта, (масалан А4 ҳажм) оқ ёки жигарранг бўлиши керак. Ёзув бир томонга ёзилади. Фақат чала қолган қисмини орқадан давом эттириш мумкин. Дафтар саҳифасига, доғ теккан қоғозга, рангли қоғозларга (аёллар очиқ рангли қоғозлардан фойдаланиши мумкин) мактуб ёзиш қўполликдир. Қоғозга хушбўй сингдириш нозик диддан далолатдир. Кишининг ўзига махсус бо-

силган сарлавҳали мактуб қоғози ва хатжилди бўлиши яхши таассурот қолдиради.

Сиёҳ. Қора, тўқ мовий ёки ложувард бўлиши лозим. Қизил ёки яшил ранглар, қалам, фломастер бунга мос тушмайди.

Ёзув. Ўчирилмаган, бўялмаган, ўқишга қулай ва қўлда ёки ёзув машинкаси ва компьютерда эътибор билан ёзилган бўлиши шарт. Матн ҳажмига қараб қоғоз ичига ҳар томондан уйғун ҳолда жойлаштирилади. Чап томонда озроқ бўш жой, уст ва остида кераклича бўш жой ташланиши лозим. Сатрлар эса қоғоз сўнгигача тақалмаслиги керак.

Матн. Ўнг томоннинг устки бурчагига мактуб ёзилган жой ва сана қайд қилинади. «Анқара», 14 апрель, 1978» каби. Мурожаат ўрни устки чеккадан 6 см қадар пастда ва сатр боши қаторида бўлиши ва охирига вергул қўйилиши керак. Ёзув битгач ўнг тарафда имзо устига «ҳурмат билан, укангиз...» ва ҳоказо каби назокатли иборалар ёзилиши (бош ҳарф билан охирида вергул), ундан озроқ пастда ўқиш мумкин бўлган имзо қўйилиши (агар имзо ўқиб бўлмайдиган бўлса, қавс ичида исм алоҳида ёзилади) лозим. Имзонинг чап томонидаги бўш жойга мактуб ёзувчининг манзили ёзилиши мумкин; Аммо манзилли мактуб қоғозини ёпиштириш янада яхшироқ бўлади.

Мактуб хатжилд очилганида қўлга тескари томонидан илинмайдиган қилиб қатланиши керак. Агар воситачи орқали мактуб жўнатилмоқчи бўлса, унга хатжилдни очиқ бериш, у эса дарҳол сизнинг ҳузурингизда хатжилд оғзини ёпиши назокат белгисидир.

Мактуб жилди сифатли бўлиши лозим. Чап томондаги устки бурчакка ўз манзилимизни ёзиш фойдадан холи эмас. Жўнатувчининг манзили ўртадан ўнга, юқоридан пастга қараб қуйидаги тартибда: олдин унвон (мансаб, даража) ва исм, сўнгра кўча ва уй рақами, энг пастда эса шаҳар ва ўлка номи ёзилиши керак.

б) Табриклар

Таниш-билиш, яқин кишиларимизни мансаби, муваффақияти, байрам, туғилган кун, унаштириш, тўй маросимлари ва юбилейлари билан қадрдонлик даражасига кўра «махсус мактуб» ёзиб ҳам қутлаш мумкин. Байрамларда эса қисқа фурсатда кўплаб инсонларни қутлаш лозим бўлгани учун визит карточкасига ёки бўш карточкаларга (уларни жилдга солиш шарт эмас) қисқа сўзлар ёзиб қутлаш мумкин. Масалан: Али Челик: «Қурбон байрамингиз билан қутлаб, ҳурмат ва энг эзгу тилаклар билдираман!»

Табрикномаларни хитоб билан бошлаш, имзолаш шарт эмас. Шунинг учун улар босмаҳонада кўп нусхада чиқарилиши ҳам мумкин. Табрикномаларнинг қатланганида ташқи томони хатжилдга айланадиган, алоҳида жилдга эҳтиёж қолдирмайдиган қулай шакллари ҳам мавжуд.

в) Очриткалар

Табрик ва қисқа мактуб ўрнида қўлланилувчи хабарлашув воситаларидир. Алоҳида маркага эҳтиёж бўлмаган махсус очриткалар мавжуд бўлиб, улар жилдсиз қўлланилади. Бундан ташқари, турли хил манзара, шакл, нақшлар билан безатилган, муқовали очриткалар ҳам бор. Улар ёпиштирилмасдан, жилдга солиб жўнатилиши мақсадга мувофиқ.

г) Таклифномалар

Таниш ва алоқадор шахсларни мажлис, очилиш маросимлари ва ҳоказо йигинларга ҳамда никоҳ маросими, меҳмондорчилик, қутлов кечаларга чақириш учун таклифномалардан фойдаланилади. Таклиф қилинганлар сони кам бўлса, қўлда ёки ёзув машинкасида ёзилиши ҳам мумкин, аммо таклифномалар одатда босма ҳарфлар билан ёзилган. Таклифномаларда хитоб билан бошланувчи сўз бўлмайди, охирига имзо қўйилмайди. Матн битта хатбоши ҳолатида бўлиб, бир ёки бир неча жумладан иборат бўлади.

Номлар, сатрларнинг узунлиги ва тартиби эстетик қараш ва дидга қараб ўзгаради. Санадаги ой, кун ва соатларда хато қилмаслик учун рақам ўрнига ёзувда ёзиш мумкин.

Таклифномалардаги ҳар хил чизиқ, ўзгартиш, қораламалар нохуш таассурот қолдиради. Таклифномаларда таклиф қилувчининг исми шарифи энг бошда ёзилиб, бунда 3-шахс томонидан даъват қилиниши энг мақбулдир.

Таклифномаларда баъзан таклифнинг қабул қилинганлиги ёки рад қилинганлигининг билдирилиши талаб қилинади. Бу ҳолда, албатта, жавоб ёзилиши шарт. Телефон рақамлари берилган бўлса-да, жавобнинг ёзма усулда таклиф қилинган кун, соат ва жойи айнан такрорланган ҳолда билдирилиши, бунда яна 3-шахс ифодаси қўлланилиши мақсадга мувофиқдир.

Таклифнома бир саҳифали ёки икки саҳифали, оддий ёки безакли бўлиши мумкин. Жилд ҳам сифатли бўлиб, карточкага мос бўлиши ва у ёпилмасдан жўнатилиши керак.

II. Расмий ёзишмалар

Шахсларнинг давлат доиралари билан, давлат доираларининг бир-бири ёки шахслар ва муассасалар билан алоқа қилишида қўлланувчи ёзишмалар «рас

мий ёзишмалар» дейлади. Расмий ёзишмаларнинг жуда кўп турлари ва уларнинг ўзига хос ёзилиш қоидалари мавжуд.

III. Тижорат ёзишмалари

Савдогар, ҳунарманд, харидор, вакил, банк, ширкат ва муассасалар орасида иш фаолиятларининг боришида алмашилиб туриладиган ёзишмаларга «тижорий алоқалар, тижорат ёзишмалари» дейлади.

Тижорат ёзишмалари шахсий ва расмий ёзишмалардан фарқ қилувчи хусусиятларга эга бўлиб, ўзига хос қоида билан ёзилади. Яъни шахсий ёзишмаларда исталган тил ва услуб қўлланилади. Ҳолбуки, тижорат ҳаётида мавзу моддий ва маслак (касб)га алоқадордир. Кўпинча ҳамсуҳбатимиз, шахсан танимаган ва кўрмаган инсонлар бўлганлиги учун, уларга нисбатан жиддий ва меъерий муомалада бўлмоқ керак. Бунда шахсий туйғу ва тушунчаларга ўрин берилмайди. Ҳурматсиз ифодалардан ёки ошиқча самимиятдан йироқ, жиддий ифода билан ёзилади. Бундан ташқари, бу ёзишмалардан шартнома (битим) ўрнида ҳам маҳкамаларда ҳужжат сифатида фойдаланилади. Шу сабабли, ёзиш пайтида диққат-эътибор билан ёзилиши, ҳақиқатга уйғун бўлиши керак. Тижорий ёзувлар бошдан-оёқ тушунарли, ба-

тафсил бўлмоғи лозим. Қарши томон ёзув моҳиятини (мазмунини) англаш учун эски жилдларни ахтариш ва шунга алоқадор ёзувларни кўриб чиқиш мажбуриятида қолмаслиги керак. Тижорий ҳаётда вақт жуда қимматли бўлгани учун ёзувлар зерикарли даражада узун бўлмаслиги, қисқа ва лўнда бўлиши шарт. Ифода кишини тараддудга солмайдиган хато ва камчиликлардан ҳоли, аниқ-равшан бўлиши лозим. Шу жиҳатдан, бунда тиниш белгиларининг аҳамияти жуда каттадир.

Тижорат ёзишмаларида шакл

Бошланма қогознинг чапдан уст бурчагига ёки устки қисмни бутунлай эгаллайдиган шаклда ёзилади. У муассасанинг номи, иш турлари, ҳисоб рақами, телеграф, телефон, телекс рақамлари, таъсис санаси, тижорат рўйхати рақами ва ҳоказони ўз ичига олади.

Бошланмага бундай аҳамият берилишининг сабаби, айни пайтда унинг реклама ва ташвиқот гоясини ташишидир. Бундай бошланма (сарлавҳа) босма жилд устида ҳам бўлади. Бунинг баъзи амалий фойдалари ҳам бор. Жумладан шошининч изланган ёзув, шу тарзда бошқаларидан дарҳол ажратиб олинади ва жавоб бериш имкони яратилади.

Сана ўнг томондан устки қисмга қўйилади. Чап

томонда ёки пастки қисмида жой номи ёзилади. Муассасаларда кўпинча санани имзолловчи шахс қўяди. Санада ой номини ёзув билан ёзиш ҳар хил англашилловчиликларнинг олдини олади.

Жўнатилаётган жой манзили қоғознинг чап томондан юқорида (ёки ўртада) бўлади.

Мурожаат (сатр ёки) сатрбоши қаторидан бошланади. У оддий ва жиддий бўлиши керак. Кўпайтирилиб бир неча кишиларга юбориладиган мактублар каби умумий ёзувларнинг мурожаат қисми бўлмайди.

Сўзбоши — мактубнинг нимага қаратилганлиги ва нима учун ёзилганлигини англаувчи қисм.

Асосий матн. Саҳифа ўртасига, юқорига яқинроқ жойга ёзилади. Қоғознинг орқа тарафи бўш қолдирилади. Ҳар бир алоҳида масала учун ҳарф, рақам ёки хатбоши қўйиб борилади. Ёзувда ҳар хил ўчиришлар, номутаносиблик, ноўрин бўш қолдирилган жойлар, чала сўзлар бўлмаслиги ва матннинг бир нусхаси архивда сақланиши лозим. Бирорта ибора ва рақамлар кўзга ташланиб туриши керак бўлса, улар алоҳида сиеҳда, катта ҳарфлар билан остига чизилган ҳолда ёки алоҳида бир сатр ҳолида ёзилади.

Тугалланма — матннинг охирида назокат, ҳурмат иборалари ўрин олган қисм.

Имзо қоғознинг ўнгдан пастига қўлда қўйилади,

ваколатан имзо қўйилса, бу қайд қилинади, тижорат муҳри босилади. Тамга шаклидаги имзонинг ҳуқуқий қиймати йўқдир.

Очиқ жой. Жилд (иш папкаси)га солиш учун қоғознинг чап томонида кенгроқ очиқ жой қолдирган маъқул. Мактубни олган томон бу очиқ жойлардан фойдаланиб, керакли қайд ва белгиларни қўяди. Жилддаги эскириш ва йиртилишларга қарши маттни сақлаш учун ўнг томонда ҳам бироз бўшлиқ, яъни очиқ жой қўйиш мақсадга мувофиқ. Баъзи фирмалар бу бўшлиқдан реклама ва таништирув мақсадида ёзувлар ёзган ҳолда фойдаланишади.

Қоғоз тури чидамли, юмшоқ ва оқ бўлиши шарт. Чунки бу қоғоз қўлдан-қўлга ўтади ва узоқ муддат сақланади. Жилдлар дарҳол тўлиб қолмаслиги учун мумкин қадар нафис бўлишига ҳам эътибор қаратиш лозим.

Мактуб жилди (конверт) манзилгоҳли бўлади. Катта шаҳарларда бир хил исмли кишилар бўлиши мумкинлиги ва ҳар хил англашилмовчиликларнинг олдини олиш учун у тўлиқ ёзилиши керак. Бунда рангли ва астарли жилд жуда мос тушади. Катакли жилд, жўнатиловчининг номини икки марта ёзишдан ва ёзувларни бошқа жилдга солиб, янглиш манзилларга жўнатишдан сақловчи ишончли тадбирдир.

Баъзи хат жилдларида ҳужжатнинг почтага берилиш вақти қоғозга ўтиши учун марка ўрни ҳам тешилган бўлади.

Тижорат ёзишмаларининг турлари

Тижорат ёзишмаларининг бир қанча тури бор: циркуляр, иш сўраш мактуби, иш бериш мактуби, тавсия мактуби, сотиш мактуби, муносабат таъсис мактуби, маълумот сўраш мактуби, буюртма мактуби, товар жўнатиш мактуби, етказилганлигини билдириш мактуби, эълон, реклама, хабарлашув мактуби ва ҳоказо. Бу ишларни амалга ошириш шошилинч бўлиб қолса, телеграф, телекс каби тезкор хабарлашув воситаларидан фойдаланилади.

МАДАНИЯТ НИМА?

«Маданият» сўзи лотинча «cultura» бўлиб, «деҳқончилик» демакдир. У тупроқни ҳайдаш, ишлов бериш, экиб-етиштириш феъли билан боғлиқ. Ҳозирда ҳам Ғарб тилларида маданият тушунчаси ушбу маънода ишлатилади. Масалан, инглизлардаги «cultura» сўзи ҳанузгача зироат, деҳқончилик маъносида ҳам қўлланилади (дала маданияти, боғ-роғ маданияти) каби. Микроорганизмларнинг маҳсус тайёрланган муҳитларда етиштирилишига «микроб маданияти» дейилиши мана шундан келиб чиққан. Шунингдек, сув маданияти - ўсимликларнинг озиқлантирилган, сувли шароитда етиштирилиши; тўқималар маданияти - жонли тўқималарнинг маҳсус шароитда етиштирилиши ҳам мавжуд. Маҳсус шароитларда етиштириладиган сунъий инжуга (марваридга) «маданий инжу» номи берилган.

Инсон вужудининг тузилишини ривожлантирувчи ҳаракат, фаолиятларга маданий-жисмоний дейилиши ҳам ана шу маънодан олинган. Маданият (cultura) сўзининг Ғарб тилларида булардан бошқа маънолари ҳам борки, бизни кўпроқ ана шулар қизиқтиради. Улар:

1. Инсоннинг таълим-тарбия натижасида асосан

маънавий, руҳий қобилият ва фазилатларини ривож-лантириши, юксак тушунча, қизиқиш, тарбия, ҳаётий тажриба, дид ва шахсият эгаси, илму ирфон, заковат соҳиби бўлиши орифлик демақдир. Бундай инсонга «маданиятли - cultured» дейилади. (Улар ери ҳайдаб экилган, кейинчалик яхши ва мўл ҳосил олинган далага ўхшатиш).

2. Маданият сўзи шахсларга нисбатан қўлланилганидек, жамият учун ҳам қўлланилади. Инсонлар эга бўлган яхши ёки ёмон, энг юксак ёки ибтидоий (қандай бўлишидан қатъи назар) шаклдаги маънавий ўзлик ва хусусиятларга ўша жамиятнинг маданияти дейилади. У ирқий, диний ёки ижтимоий жамиятнинг хусусияти (табиати) ва шахсиятини ташкил этади. Маданият инсонларнинг эътиқоди, фалсафаси, ахлоқ ва санъати вужудга келтирган бир бутунликдир. Бу атама ўрнига она тилимизда синоним сўзлар таклиф этилган, таржимада маданият сўзининг маъносини бермаган. «Маориф» сўзи ҳам шу ўринда қўлланилган, ammo бу сўз ҳам унчалик тўғри келмаган.

Маълум бир соҳада эришилган билимлар тизими га ҳам «маданият» дейилади. Фалсафа маданияти, математик маданият, диний маданият каби. Худди шунингдек, киши ҳар соҳада тўла билимга эришганда ҳам «умумий маданият»и юксак дейилади.

Маданиятнинг таърифи

Лугавий маъносининг кенглиги ва қўлланишдаги маълум фарқлар сабабли, маданиятнинг хилма-хил таърифлари мавжуд. Антрополог олимлар Кроевере ва Клухонг улардан 161 тасини аниқлашган. Проф. М.Турхон шу таърифни келтиради: «Маданият — бу бир жамият эга бўлган моддий, маънавий қадриятлардан ташкил топган бир бутунликдир ва у турли билимлар, алоқалар, одатлар, қадр-қиймат мезонларини, умумий вазият, фикр ва заковат, ҳар хил муносабат шакллари ўз ичига олади. Буларнинг барчасини ўша жамият мансубларининг аксар қисмида муштарак бўлган ва уни бошқа жамиятлардан ажратиб турувчи хусусий ҳаёт таъминлайди».

Табиатнинг бир парчаси бўлган инсон жамияти олдидаги масалаларни ҳал қилиш ва эҳтиёжларини қондириш учун бир қанча воситалар ўйлаб топган. Қолоқ ёки тараққий этган техника, турли даражадаги билимлар, муносабатларни тартибга солувчи низомлар, қоидалар, урф-одатлар, фикр, қаноат ва эътиқод... шулар жумласидан. Демак, инсон жамиятининг табиат ва атроф-муҳитга ҳукмронлик қилиш ва яшаш учун қурган ушбу кўп қиррали мураккаб ва сунъий жиҳозига «маданият» дейилади.

Маданият босқичлари ва унсурлари

Инсон эҳтиёжларини уч гуруҳга бўлиб ўрганиш мумкин: **моддий, ижтимоий ва руҳий.**

Моддий эҳтиёжлар илк ва асосий эҳтиёжлар бўлиб, инсон яратилишининг ўзи буни тақозо қилади. Ёйишичиш, совуқ, иссиқ, ёгингарчилик шароитларида кийиниш, жон сақлаш, наслининг давоми учун ўзига жуфт топиш каби. Буларнинг тури, шакли, тарзи, ўлчови маданиятнинг илк унсурларидир. Бу эҳтиёжларни қондира олмаган жамиятнинг маданияти паст даражада қолиб кетади. Фақатгина ана шуларни ошиб ўтган жамиятгина нозик, юксак даражада сайқаллашган маданият маҳсуллари бера олади.

Ижтимоий эҳтиёжлар меҳнат тақсимоти, ўзаро ёрдам, таълим-тарбия, адолат, ҳақ-ҳуқуқ ва вазифаларнинг белгиланиши кабилар бўлиб, булар билан шуғулланадиган ижтимоий муассасалар, таълим шакллари, урф-одат ва ҳуқуқ, ахлоқ тизимлари, турли хил ташкилотлар маданиятнинг иккинчи босқичдаги унсурларидир. Буларнинг кўплиги, узвий ва мукамал бўлиши маданиятнинг қийматини юксалтиради.

Руҳий эҳтиёжлар ожизлик, қўрқув ва ҳайратдан қутулиш, истиқбол ва оқибат ҳақидаги андишалардан фориғ бўлиш, доимий ички ҳаловатга эришиш, ўзини англатабилмак, ифодалай олмақ каби нарса-

лардир. Инсон мавҳумликни билиш, англаш, англа-тиш, қўрқувлардан қутулиш, кўнгил очиш, севиниш сингари яхшиликларни истайди. Бу эҳтиёжларни қондирувчи воситалар: хаёл, фалсафа, санъат, дин ва эътиқод каби хусусиятлар катта аҳамиятга молик бўлиб, улар бутун маданиятга аслик рангини берувчи, унинг моҳияти ва негизини ташкил қилувчи унсурлар ҳамдир. Шуниси аниқки, инсон атроф-муҳитга қанчалик мослашмасин, руҳий эҳтиёжларига беэтибор қололмайди. Унинг моддий соҳадаги ютуқлари баробарида руҳий ҳолати ҳам юксалиб борса мақсадга эришилади.

Ҳозирга қадар маълум бўлган маданият ва цивилизациялар ўрганиб чиқилса, шу нарса аниқ кўринадики, бу уч хил эҳтиёж ҳар доим ҳам бир хил мавқега эга бўлмаган ва ҳаммаси ҳам тенг ривожланмаган. Ҳатто, уларга баҳо беришда ҳам бир томонла-маликка йўл қўйилган.

Маданият ва цивилизация тушунчалари

Маданият (илм-фан ва маориф) ва цивилизация сўзлари орасида баъзи фарқлар мавжудки, булардан хабардор бўлиш мавзунини яхши англашга ёрдам беради ва кейинги маданий ишларга йўлбошловчи бўлади.

1. Маданият ҳар қандай даражадаги жамиятда ўз аксини топади. Ҳар бир жамиятнинг ўзига хос маданияти бўлади. Бу маданият эски ёки янги, қолоқ ёки ривожланган бўлиши мумкин. Цивилизация эса маълум бир даражага етиш ва уни ошиб ўтиш билан вужудга келади.

Цивилизациялашган атамаси хусусан ёзув ва унга таянувчи илм-фанга молик жамиятлар учун қўлланилади.

2. Маданият услуб ва хатти-ҳаракат бўлса, цивилизация эса билиш ва қила олишдир (Thunwald - Турнвалд). Яъни маданият хатти-ҳаракат тарзларидан, урф-одатлардан, тушунчалардан, дид ва қиймат ҳукмларидан, муассаса ва ташкилотлардан ташкил топган, узоқ даврлар мобайнида вужудга келган ҳамоҳанг бир бутунликдир. Цивилизация эса тўпланган билимлар ва техник воситаларга эга бўлиш демакдир.

Маданият яшаш ва фикрлаш тарзимизда, кундалик муносабатларда, санъат, адабиёт, динда табиатимизда ўз ифодасини топади.

Цивилизация эса инсон боласининг ҳаётига таъсир этувчи шартларни назорат қилиш мақсадида вужудга келтирган механизмларидир.

3. Маданият миллий, цивилизация эса байналмилалдир. Битта цивилизация турли миллатларнинг

муштарак мулкидир. Масалан, Ғарб цивилизацияси ичида алоҳида-алоҳида инглиз маданияти, француз маданияти, олмон маданияти бор.

4. Цивилизация олинади, берилади, бир жойдан иккинчи жойга ўтади, қисқа нусха кўчирилади. Чунки у кўпроқ моддий ва хоҳиши-истак ҳолатида вужудга келган. Маданият эса маънавий хоҳиш-истакдан ташқари ва табиий бўлганлиги сабабли, ундан нусха кўчириш ҳам, тақлид қилиш ҳам мумкин эмас. Қанча ҳаракат қилинмасин, барибир охирида «биз бизлигимизча қоламиз» ўзгара олмаймиз. Яъни, олма олмадир, беҳи эса беҳи...

Маданият ҳукмронлиги

Олимлар маданиятнинг миллийлигини, яъни унинг бир миллатнинг ўзлиги ва табиатини, услуби ва хатти-ҳаракатини ташкил қилишини, ўзлаштирилмаслиги ва тақлид қилинмаслигини қайд қилишади. Демак, бир миллат бошқа миллат маданиятини ололмайди. У ҳолда маданият ҳукмронлиги нима?

Аввало, маданий ҳукмронликка бўлган интилиш тушунчасини шарҳлайлик: Маданият ҳукмронлиги мустамлакачиликка бўлган интилиш - империялар вужудга келтириш ҳаваси, бошқа ўлкаларни ўзининг сиёсий ҳокимияти остига бирлаштириш сиёса-

тидир. Шубҳасиз, унинг замирида давлатларнинг фойда-манфаатлари ётади. Бунга аввало, ҳарбий жангу жадаллар билан эришилади, армия ҳаракатга келтирилади. Русларнинг иссиқ денгизларни эгаллаш, овруполикларнинг асосий тижорат йўлларини қўлга киритиш, кичик ҳудудли ўлкаларнинг кенг ва ҳосилдор тупроқли ҳудудларга ҳужум қилиш истаклари каби...

Бу ҳаракат жугрофий кашфиётлардан сўнг мустамлакачилик шаклида ҳам намоён бўла бошлади. Қитъалар талашиб-тортишиб бўлиб олинди.

Ҳарбий ишгол ва мустамлакачилик сиёсати ҳуррият ва истиқлол ҳаракатларининг кучайиши оқибатида, (ва баъзан рақиб империалист давлатларнинг тўқнашуви сабабли, мустамлака қилинган давлатга ёрдам бериш ва гиж-гижлаш сиёсати натижасида) XX асрга келиб, XIX асрга нисбатан бироз сусайди, тўғрироғи, қиёфасини ўзгартирди. Яъни, сўзда ва зоҳирда мустақиллик бўлса-да, аслида яширин мустамлака ва парда ортидан бошқарув мавжуд эди.

Бу ҳокимият кўп жойларда иқтисодий соҳада яшашда давом этмоқда. Ҳозирда давлатларнинг кўпчилиги сиёсий томондан мустақил бўлсалар ҳам, иқтисодий жиҳатдан камқувват ва қарамдирлар. Бундан фойдаланган кучли давлатлар, бошқа бир ўлка-

ни иқтисодий жиҳатдан эксплуатация қилмоқдалар. Қўпол қилиб айтганда, «еб битказмоқдалар». Масалан, Венесуэланинг жуда катта нефть хазиналари мавжуд, аммо ишлата оладиган кучи йўқ. Океан ортидан кучли бир давлат бу ерга ўз сармоясини киритиб, Венесуэла ҳукумати билан нефть ишлаб чиқаришни жуда арзонга қоплашни таъминлайдиган шартномаларни имзолаган.

Можористондаги уран маъданларининг бошқа бир қудратли давлат томонидан ишлатилиши ҳам ана шундай мустамлачилик кайфиятининг оқибатидир. Ўрта Шарқ араб мамлакатларида ҳам ҳолат деярли ана шундай.

Иқтисодий империализмнинг инқилобларни вужудга келтиргани, ҳокимиятларни ағдаргани, урушлар чиқаргани ҳаммага маълум ҳақиқатдир. Нефт тижоратига ҳатто афюн тижоратига ҳукмрон бўлиш учун баъзи давлатларнинг бошқа давлатлар билан уруш эълон қилгани эса ҳеч кимга сир эмас. Бугунги кунда мустамлакачилик кайфияти, империализм янада нозик, маккор ва яшириндир. Пул империализми, технологик империализм, психологик (руҳий) империализм каби. Булар ичида энг хавфлиси маданият империализми шаклидир. Босқинчилик кайфиятидаги баъзи бир давлатлар мустамлакачилик сиёсатини

давом эттириш учун чора ахтарар экан, маданият мавзусининг аҳамиятини тушунишган ва бу соҳага катта эътибор қаратишган. Шунинг учун мустамлачилик кафиятидаги баъзи миллатларда ва миссионерлик ташкилотларида маданият ўзгаришлари ҳақида катта адабиёт мавжудлиги бугунги кунда барчага аён. Бир маданият бошқаси билан юзма-юз келганида қандай ҳодиса юз беради? Ижобий таъсир ва қарши таъсирларнинг ижтимоий қонунлари нималардан иборат? Буларни улār гоят яхши англашади.

Психология (руҳиятшунослик) ва социология (жамиятшунослик) ни идеологик мақсадларда қўллаш ни юқори чўққига олиб чиққан коммунист ўлкалар (Павловнинг шартли ва шартсиз рефлекслари, мослашиш, манқуртлик ва ҳоказо) бу масалаларда ниҳоятда илгарилаб кетишган.

Империалист давлатлар ўзларига қарши энг катта куч, миллий ўзлик ва шахсиятига соҳиб, яъни миллий маданият билан йўғрилган, унга мустаҳкам боғлиқ инсонлар эканлигини билишган ва шу сабабли, аввало уларнинг маданий ришталарини заифлаштиришни мақсад қилиб қўйганлар.

Ҳақиқатан ҳам, тарих давомида маданият унсурлари заифлаштирилган жамиятлар «эриб» йўқолиб кетган. Масалан, қадимги туркларнинг Оврупо ва Болқонда, Хитойда эриб кетган, миллий менлигини

йўқотган тармоқлари (булгорлар, печенеглар, тўпалар ва ҳоказо), Ислом жамиятларини истило этган мўгуллар ҳам шулар жумласидан.

Бугунги империализм, тузоққа туширмоқчи бўлган мамлакатларни ўз маданиятини ёйган ҳолда фатҳ этмайди, аксинча, уларни маданиятсизлаштириб, менлигидан, шахсиятларидан айиради ёки маданиятсизликларига ишонтириб, уларни тушкунлик кайфиятига тушириб қўлга киритади. Бунинг учун империализмнинг қўлида қўрқинчли бир қурол мавжуд. Ҳар бир тажовузкор идеология сиёсий қурол ва ёлгондир. Маданият эса тажовузкор идеологияларга қарши бир зирҳдир. Шундай экан, миллий маданиятимизни яхши англашимиз, уни қаттиқ мустаҳкамлашимиз, шахсиятсизликдан ва шуурсиз тақлиддан қочшимиз лозим.

Бунинг учун аввало, биз учун янглиш танлов бўлган гарблашиш фикрини онгимиздан чиқариб ташлаш, ўзлигимизга қайтиб, ўз маданиятимизга таянган ҳолда замонавийлашиш, ҳатто ундан ўзиб кетишга ҳаракат қилмоғимиз керак.

Маданият соҳасидаги ҳақиқатлар

Маданият доимо ва қатъиян миллийдир. Миллий бўлмаган, яъни байналмилал ёки гуманист, космополит, ғайри миллий маданият бўлмайди. Эстетик жи-

хати йўқ бўлган, дунёнинг ҳар ерида айнан татбиқ этилган ёки этилиши мумкин бўлган нарсалар маданият эмасдир. Аксинча, мусбат билимлар, фан ва техника байналмилалдир. Улар инсоният муштарак фойдалана оладиган, моддиятга ҳукмронлик учун керакли нарсалардирки, бошқа маданий доираларида ҳам айнан ўзлаштирилиб қўлланилиши мумкин. Шунинг учун, миллатлар бир-бирининг технологик ва илмий ютуқларини диққат билан кузатиши ва ҳатто технологик жосуслик йўли билан буни ўз ўлкасига олиб кириши ва фойдаланиши мумкин. Зотан динимизда «Илми Хитойдан (Чиндан) бўлса ҳам ўрган» ҳадиси бор. Ижтимоий мавзуларни яхши билган бир улуг зот: «Туркийлар миллатиданман, ислом умматиданман, ғарб цивилизациясиданман», деган экан.

Аммо маданиятнинг моҳияти ва қадр-қиймати, маданият ва цивилизация орасидаги нозик ва муҳим фарқ, кераклича чуқур англашилмаган. Маданий ўзгариш муаммосига дуч келган кўплаб мамлакатлар орасида, бу нозик фарқни фаҳмлаган ҳолда замонавийлашган ва миллий шахсиятини бузилишдан сақлаб қолган ўлка сифатида Японияни кўрсатишимиз мумкин. Бошқа бир қанча мамлакатларда татбиқот бу ҳақиқатга уйғун бўлмаган. Ғарбликлар қасддан ўз маданиятларини дунёнинг бир қанча ерида «цивили-

зация» дея олиб кирган. Ҳақиқий цивилизацияни ва унинг илм-техникасини юқтиришда эса, жуда айёро-на ҳаракат қилганлар. Ҳатто таълим соҳасида «му-стамлака типигаги таълим» асосларини жорий этиб, ўлкада қолақликни давом эттириш, уларнинг мен-ликларини йўқотиш ва мустамлакани шу тарзда да-вом эттиришни истаганлар.

Маданият қийинчилик билан ўсган ноёб бир гулга ўхшайди. Ҳатто энг камтар бир миллатнинг маданияти ҳам 400-500 йилда ташкил топади. Ҳолбуки, техникани 40-50 йил каби қисқа муддат ичида қўлга киритиш мум-кин. Масалан, Япония шу тарзда тараққий этган. Бунга муқобил, руслар Волга бўйларини 420 йил олдин қўлга киритган бўлсалар ҳам, чор ва коммунист идоралари бутун ҳаракатларига қарамай, бу ердаги туркларнинг борлиги-ни, туркчани, ислом динининг изларини бутунлай ўчи-риб ташлай олишмади. Шунингдек, турклар ҳам Анадў-лини 900 йил олдин фатҳ этган бўлсалар-да, армани ва румларнинг дин ва маданиятини йўқотолмадилар. 550 йиллик ҳукмронлик остида Болқонда яшаган қавмлар ҳам ўзлигини сақлаб қола олганлар. Испаниядаги баск-лар, Англиядаги скочлар ва ирландияликлар ҳам худди шундайдир.

Қўшни миллатлар маданиятлари орасида, албатта, озми-кўпми бир-бирига таъсир қилишлар бўлади. Бу

гоят табиий ҳодиса. Бунда асос маданият билан таъсир қилувчи маданиятнинг ҳосиласи тарафлари фарқли бўлган векторларнинг кесишмалари каби бўлади. Биздаги ислоҳот ва маданий ўзгаришлардан кейинги Ғарб маданияти таъсирлари ва у вужудга келтирган оқибатлар бунга мисол бўла олади.

Қўшни маданиятларнинг ўзаро таъсири, баъзан табиий даражаси ва чегарасидан чиқиб кетади ёки қасддан чиқарилади. Оқибатда иш иккала маданиятнинг ҳаёт-мамот жанги ҳолига келиши мумкин. Ёки бир-бири билан сиёсий ва иқтисодий беомон курашга киришган давлатлар бу вазиятдан аёвсиз бир қурол сифатида фойдаланадилар. Бизникиларнинг Болқон фатҳида икки халқ ўртасидаги ишонч ва ахлоқ ана шундай ёрдамчи восита хизматини бажарган. Ҳамда бу галабалар - Болқон миллатларининг фатҳ этилиши ўртадаги самимий ишонч-эътиқодга нуқта қўйган. Ғарбликлар дунёга ҳукмронлик қилиш учун маданият унсурларини чуқур ўйлаб, устамонлик билан қўллаганлар. Улар ўзлари эга бўлишни истаган ўлкаларга, олдин маданият йўлбошчилари бўлган миссионерларни жўнатишган. Динларини ёйишган, мактаблар очиб, ўз маданиятларига боғлиқ зиёлилар етиштиришган, катта нашриётлар вужудга келтиришган ёки ҳарбий ҳаракат ва ҳужум билан қўлга киритган ўлкаларда

ана шу уринишларни қуроллар остида амалга оширганлар. Бугунги кунда маданият кураши учун сарф қилинаётган маблағ, ҳарбийларга сарфланаётганидан кам эмас. Келажакда эса янада кўпроқ сарфланиши аён бўлиб бормоқда.

Юксак маданиятимиз

Туркий халқларнинг миллий маданияти бегоналарнинг ҳасадини келтирадиган даражада илдизи чуқур, кенг ва бойдир. У тарихнинг илк даврларига қадар чўзилган ва қитъаларга ёйилган. Шу боис ўтмиш асрларга хаёлан саёҳат қиламиз, тил ва маданиятимиздан таъсирланган чет ўлкалар билан маданий ва маърифий алоқаларни мустаҳкамлаймиз.

Маданиятимиз замонавий даврда яшаб, ўз мансубларини юксалтирадиган даражада жонли ва ўзига хосдир. У ҳатто инсониятнинг истиқболини ёритадиган, уни ҳар-хил шароитлардан олиб чиқадиган нажоткор асосларга эгадир. Чунки у бир ёқламалик ҳамда қусурлардан ҳоли мукаммал маданиятдир. Бу маданият ҳақиқатни излаш йўлларининг барчасидан (сезги органлари, тажриба, ақл) фойдаланади, уларни рисоладагидек ушлаб туради. Маълумки, қадимги узоқ Шарқ цивилизациялари фақатгина сезгини, баъзи моддийончи Ғарб маданияти эса фақатгина ҳистуйғу ва ақлни қабул қилишгани сабабли нуқсонли-

дир. Бу нуқсонлар замондошларимизни ва янги авлодни буҳронларга, боши берк кўчаларга етаклайди.

Бизни ва ҳатто давримизни илм-фанга ҳурматли, ахлоқли, охиратга ишончли, масъулиятни ҳис қилувчи, одил, марҳаматли, абадиятга кўнгил қўйган, вафодор, фидокор, жасур ва зариф инсонларни етиштирган нозик ва тенгсиз маданиятимиз қутқаради.

Бу маданиятимизни яхши англашимиз, ҳис қилишимиз ва уни гуллаб-яшнатишга ҳаракат қилишимиз керак.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	7
Мавзунинг аҳамияти	8
Баъзи асос фаолиятлар ва зарурий билимлар	12
1. Ахлоқий ирода	14
2. Ишлаш шартлари	15
3. Ишлаш методи (услуги)	16
I. Муваффақиятга эришишнинг олтин қоидалари	17
II. Хотирани мустаҳкамлаш	20
III. Муҳокама қобилиятини ривожлантириш	22
IV. Диққатни кучайтириш	24
V. Тинглаш санъати	26
Сўзлашув жараёнида қуйидагича ҳаракат қилиш лозим:	28
VI. Қайдлар ёзиш техникаси	29
VII. Ўқиш санъати	32
а) Ўқиш суръати	35
б) Ўқишда фойдали қоидалар	37
в) Тил ва адабиёт ҳақида баъзи ўғитлар	40
ЁЗУВ (Матн)	42
Ёзма матнимиз қандай бўлиши керак?	44
Тиниш белгилари	45
Ифода санъати (баён)	47
Оғзаки ифода турларидан суҳбат-сўзлашувлар	49
Ёзма матнимизнинг вужудга келиш жараёни	53
МАВЗУ	55
I. Мавзунинг мақсад ва ғоясини белгилаш	57
II. Маълумот йиғиш	58
III. Маълумотларни тартибга келтириш	59
IV. Матн режаси	60
Режанинг аҳамияти	61
Ифода тарзини белгилаш	62
Матн режасини татбиқ этиш	62
Хатбоши нима?	63
Хатбошидаги асосий жумла	64
Асосий жумланинг очилиши	65

Хатбошилар орасидаги боғлиқлик	66
Хатбошининг аҳамияти	68
ЁЗМА МАТНДА АЛОҲИДА ДИҚҚАТ ҚИЛИНИШИ КЕРАК БЎЛГАН БЎЛИМЛАР	69
Кириш қисми	69
Хулоса қисми	70
Асосий қисм	70
Жумла	71
Жумла нима?	71
I. Грамматик жиҳатдан тўғрилиқ	73
II. Мантиқ ва маълумот жиҳатдан тўғрилиқ	74
III. Маъно аниқлиги	75
IV. Лўндалик	78
V. Равонлик, оҳангдорлик ва бошқалар	79
Иншода жумлалардан фойдаланиш	80
Сўзлар	81
Сўз турлари	82
Сўз бойлигимиз	84
Сўз танлаш	85
Сўзларни қўллаш	86
Матнни тузатиш	88
Саволлар	89
ЁЗИШМАЛАР	91
I. Шахсий ёзишмалар	91
II. Расмий ёзишмалар	96
III. Тижорат ёзишмалари	97
Тижорат ёзишмаларида шакл	98
Тижорат ёзишмаларининг турлари	100
МАДАНИЯТ НИМА?	102
Маданиятнинг таърифи	104
Маданият босқичлари ва унсурлари	105
Маданият ва цивилизация тушунчалари	106
Маданият ҳукмронлиги	108
Маданият соҳасидаги ҳақиқатлар	112
Юксак маданиятимиз	116

Адабий-бадиий нашр

МАҲМУД АСЪАД ЖЎШОН

**ЎҚУВ ВА ЁЗУВ
МАЛАКАСИ**

Таржимон:
Сайфиддин САЙФУЛЛОҲ

Нашриёт муҳаррири
Беккул ЭГАМҚУЛОВ

Масъул муҳаррир
Алишер НАЗАР

Техник муҳаррир
Шерзод САЙДАЛИЕВ

Мусахҳиҳ
Улуғой ДОЛИЕВА

“NOSHIRLIK YOG‘DUSI” НАШРИЁТИ
100128, Тошкент шаҳри, Кохота кўчаси, 75-уй.

Босмахонага берилди: 01.11.2010 й. Босишта рухсат этилди 13.11.2010 й.
Бичими 60x84_{1/16} Офсет қоғозда офсет усулида чоп этилди.
Шартли босма табағи 7,5. Нашр табағи 8,2. AcademUz гарнитураси.
Адади 1000 дона. Буюртма №103. Баҳоси шартнома асосида.

«HILOL MEDIA» МЧЖ матбаа бўлимида чоп этилди.
Корхона манзили: Тошкент, Учтепа тумани, 21-мавзе,
Фарҳод кўчаси 1 “а”-уй.